

AFSCHEID VAN HET INDIVIDU?

Een vergelijkende studie over contemporaine sociologische individualiteitskritiek

Naam van de student: Lex de Bruijn

Studentnummer: 1064970

Naam van de begeleider: Prof. dr. Jean-Pierre Wils

Aantal woorden (exclusief bibliografie): 19.819

Datum: 28-2-2023

Scriptie ter verkrijging van de graad "Master of arts" in de filosofie Radboud Universiteit Nijmegen

Hierbij verklaar en verzeker ik, Lex de Bruijn, dat deze scriptie zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen zijn gebruikt dan die door mij zijn vermeld en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden. Plaats: Nijmegen
datum: 28-2-2023

Voorwoord

Voor u ligt de jongste versie van mijn masterscriptie *Afscheid van het individu? Een vergelijkende studie over contemporaine sociologische individualiteitskritiek*. Deze scriptie is geschreven ter verkrijging van de graad “Master of arts” in de filosofie Radboud Universiteit Nijmegen.

In de afgelopen jaren ontwikkelde ik, zowel op persoonlijk als professioneel vlak, een diepgaande interesse in de complexe positie van het individu in de contemporaine samenleving. Zo ervoer ik steeds nadrukkelijker de neiging om mij expliciet uit te spreken tegen het Nederlands voetbalelftal en Max Verstappen, in de vergeefse hoop mijzelf daarmee voorgoed te vestigen als een uniek en authentiek individu. Daarnaast bekeek ik vol belangstelling hoe de publieke debatten rondom de spanning tussen het eigenbelang en het groepsbelang vorm kregen gedurende de coronacrisis. In deze scriptie heb ik mijn breedvoerige fascinaties op dit terrein kunnen concretiseren en heb ik een rijker begrip van de precaire situatie van het contemporaine individu gekregen.

Ik wil mijn directe begeleider, prof. dr. Jean-Pierre Wils, hartelijk danken voor de bevlogen en enthousiasmerende ondersteuning tijdens het gehele proces. Van uw aanmoedigende feedback heb ik veel opgestoken op het gebied van schrijven, kritisch denken en nauwkeurig lezen. Daarnaast wil ik mijn vriendin, familie en vrienden bedanken voor hun (grotendeels mentale) hulp tijdens dit proces. Het is voor hen ongetwijfeld niet altijd makkelijk geweest om tijdens een sfeervolle verjaardag ineens koortsachtig gebrabbel over de wisselwerking tussen individuen en instituties aan te hebben moeten horen. Dank hiervoor!

Mijn dank gaat ook uit naar *dlp 1.1* van William Basinski en de pure chocoladereep van het huismerk van de supermarktketen Boni. Zonder jullie had ik het waarschijnlijk ook gered, maar toch heb ik de goede muziek en het zeer matige voedsel erg gewaardeerd tijdens het werken aan de scriptie.

Veel leesplezier toegewenst.

Lex de Bruijn

Nijmegen, 28-2-2023

Samenvatting

Het individualisme is in de moderniteit een attractief beginsel geworden. Een generatie van sociologen heeft hier in de 20^e eeuw kritische kanttekeningen bij geplaatst. Een nieuwe generatie van sociologen heeft deze twijfels geradicaliseerd en verrijkt. De individualiteitskritiek van twee voornamelijk exponenten, Hartmut Rosa en Andreas Reckwitz, van deze jongere generatie staat centraal in deze scriptie. Hun posities zijn gereconstrueerd, waarna onderzocht is of ze een substantiële toevoeging aan het werk van hun sociologische voorgangers leveren.

Om deze hoofdvraag te kunnen beantwoorden zijn twee hoofdwerken van Rosa en Reckwitz grondig doorgelicht. Er bleken methodologische, conceptuele en terminologische problemen aan de individualiteitskritiek van Rosa en Reckwitz te kleven. Desondanks leveren ze een waardevolle bijdrage aan de analyses van hun sociologische voorgangers.

Inhoudsopgave

1.1 De zijden, het individuele en het algemene	6
1.2 De Romantiek en de trotse individualiteit	7
1.3 De onontkoombaarheid en de keerzijde van het aantrekkelijke individualisme	8
1.3.1 Management.....	9
1.3.2 Therapie en zelfwording	10
1.3.3 Het geïnstitutionaliseerde zelf: de krachten die het individu beklemmen	11
1.3.4 De individualistische levensstijl.....	13
1.4 Richting een rijker begrip van het dubbelzinnige individu?	14
2. De exponenten van een jongere generatie sociologen	15
2.1 Andreas Reckwitz en The Society Of Singularities.....	15
2.2 Hartmut Rosa en Resonance: A Sociology of Our Relationship to the World	16
3. De individualiteit van Reckwitz en Rosa	17
3.1 De individualiteit van Reckwitz	17
3.2 De individualiteit van Rosa	19
4. De individualiteitskritiek	19
4.1 Holistische aanpak.....	19
4.1.1 De singulariteit en de versnelling.....	20
4.2 De hoofdlijnen van de individualiteitskritiek van Reckwitz.....	23
4.2.1 De crisis rond erkenning	23
4.2.2 De crisis rond zelfverwerkelijking	26
4.2.3 De crisis rond politiek	27
4.3 De hoofdlijnen van de individualiteitskritiek van Rosa.....	28
4.3.1 Escalatie en het rennende individu	28
4.3.2 De grote crises.....	30
4.4 Het rijkere begrip van de belemmerde individualiteit	31
4.4.1 De diepgaande en concrete gevolgen	31
4.4.2 De veelzijdige positie van het laatmoderne individu	33
4.5 De oplossingsgerichtheid.....	37
4.5.1 Omgang met de crisis van het algemene	37
4.5.2 Het bevorderen van de resonantie	38
5. Kritische blik op de verschillen	39
5.1 Vaagheid en het gebrek aan nuance.....	40
5.2 Haastige en onvolledige oplossingen	43
6. Conclusie	45
7. Bibliografie	47

1. Het ambigue ideaal van het individualisme

Meer echtscheidingen, minder kerkelijke betrokkenheid, meer eenpersoonshuishoudens, minder vakbondsleden, meer unieke kindernamen, meer economische zelfstandigheid onder vrouwen, meer autonomie. In 2017 concludeerde het Centraal Bureau voor de Statistiek dat Nederland in de afgelopen decennia op vele gebieden individualistischer is geworden (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2017). Dit sluit aan bij wereldwijde tendensen, want uit wetenschappelijk onderzoek blijkt er al enige tijd sprake te zijn van een globale individualisering (Santos et al., 2017). In de afgelopen decennia zetten vooraanstaande filosofen en sociologen talloze kritische kanttekeningen bij dit wijdverbreide ideaal van het individualisme. Zij ontwaren een contemporain individu dat sterk gevormd wordt door een storm aan institutionele invloeden en grootschalige dynamieken.

In deze scriptie wordt een poging gedaan om de huidige individualiteit en haar ambiguïteit te duiden. Hierbij zal de nadruk liggen op de contemporaine individualiteitskritiek van een tweetal filosofisch georiënteerde sociologen. Voor we bij hen uitkomen is het noodzakelijk om eerst stil te staan bij de generatie sociologen die hen voorging. Zij formuleerden de eerste kritische kanttekeningen bij het vermeende succes van de individualisering, waarbij ze voornamelijk oog hebben voor de westerse samenlevingen van de 20^e eeuw. Deze kritische twijfel wordt geradicaliseerd door een jongere generatie sociologen, waarvan we een tweetal exponenten onder de loep zullen nemen: Andreas Reckwitz en Hartmut Rosa. We zullen hun posities en onderlinge verschillen reconstrueren, waarna we pogen om hun individualiteitskritiek op waarde te schatten in vergelijking met hun sociologische wegbereiders. Dit zal worden gedaan door een antwoord te formuleren op de hoofdvraag: levert de jongere generatie sociologen met hun individualiteitskritiek een substantiële bijdrage aan de individualiteitskritiek van de voorafgaande generatie sociologen? We beginnen de zoektocht naar een antwoord op deze hoofdvraag door de herkomst van het huidige individualiteitsbegrip te onderzoeken.

Aan het hedendaagse woord ‘individu’ kleven diverse aanverwante begrippen als ‘individualiteit’ en ‘individualisme’. Hier zijn allerlei moderne connotaties, verwachtingen en normen aan gelieerd waar we later uitgebreider bij stil zullen staan. De wortels van deze talige boom met tal van vertakkingen liggen bij het Latijnse ‘individuum’, waarmee verwezen wordt naar een ondeelbare of een op zichzelf staande entiteit die onderscheidend is ten opzichte van een groep soortgelijke entiteiten (Merriam Webster, z.d.). De oorspronkelijke betekenis van het individu en het individuele kunnen we scharen onder het kennistheoretische. Dit is een filosofische tak waarin de oorsprong, het areaal en de aard van kennis en het weten onderzocht wordt (“Kennistheorie - 3 definities - Encyclo”, z.d.). Deze kennistheoretische benadering van het begrip duikt al op in de klassieke filosofie, waarbij de contemporaine en cultuursociologische lading van het begrip nog ontbreekt. Het individu of het individuele is dan nog louter een wezenlijk

element binnen filosofische disciplines als de epistemologie, de metafysica en de ontologie.

1.1 De zijnden, het individuele en het algemene

Een elementair onderdeel van de definitie van het Latijnse ‘individueel’ is de verwijzing naar een ondeelbare entiteit. Deze betekenis is nauw gelieerd aan het Latijnse ‘atomus’ en het Griekse ‘atomos’, waarmee ook verwezen wordt naar een ondeelbaar deel (Online Etymonline Dictionary, z.d.). Het klassieke denken over het individuele hangt dan ook gedeeltelijk samen met het denken over atomen. Zo stelden de Griekse filosofen Leucippus en Democritus enkele eeuwen voor Christus dat natuurlijke lichamen bestaan uit ondeelbare deeltjes, die ze ‘atomen’ noemden, die deze lichamen als het ware opvullen. Dit concept bleek een vruchtbare bodem voor latere filosofen. Zo bouwden Plato en Aristoteles voort op deze ideeën in hun pogingen om via het individuele het begrip van de materiële werkelijkheid te vergroten (Demtröder, 2019, pp. 7–8). Aristoteles stelt bijvoorbeeld dat de werkelijkheid bestaat uit ‘concrete, individuele, zelfstandig bestaande zijnden’ (Van der Heiden, 2021, p. 42). We kunnen hierbij denken aan een houten tafel. Deze tafel is een zijnde en daarmee een individu, wat voortkomt uit de materialiteit of hetgeen waarvan het zijnde is gemaakt. Elke tafel is namelijk gemaakt van een uniek stuk hout en daarmee altijd een individu (Van der Heiden, 2021, p. 50).

En ook op het gebied van kennisvergaring speelt het particuliere en individuele bij Aristoteles een wezenlijke rol. Hij omschrijft bijvoorbeeld hoe individuele waarnemingen geen garantie bieden voor ware en algemene kennis. Iemand die ziet dat een specifiek medicijn een specifieke ziekte geneest kan niet stellen dat dit medicijn altijd deze ziekte geneest (Van der Heiden, 2021, p. 21). Het individuele verwijst in dit geval naar een onzekere en lager ingeschaalde kennisvorm. De klassieke denkbeelden van Aristoteles zijn altijd een invloedrijke factor binnen de filosofie en tal van wetenschappelijke disciplines gebleven. Zo stelt de Duitse filosoof Leibniz, die in de 17^e- en 18^e eeuw leefde, dat van elke substantie een individueel begrip mogelijk is. Deze stellingname contrasteert met de eerder omschreven ideeën van Aristoteles over ware kennis, waarin het ware kennen altijd het algemene betreft (Van der Heiden, 2021, pp. 73–74).

In de geschiedenis van het ontologische, metafysische en epistemologische denken verschijnt het individu en het individuele dus als een op zichzelf staande entiteit. Het contemporaine gebruik van dergelijke termen heeft echter nadrukkelijk een meer sociaal-culturele lading. Deze vorm van individualiteit is echter onbedoeld tot stand gekomen, omdat het begrip oorspronkelijk een andere definitie en rol kende. De periode van de Romantiek is een invloedrijke factor binnen deze verschuivingen, dus we zullen nu deze stroming onder de loep nemen.

1.2 De Romantiek en de trotse individualiteit

Met het ‘Romantische tijdperk’ of ‘de Romantiek’ wordt er in deze tekst verwezen naar de artistieke, culturele en intellectuele stroming die het Europese landschap van de 18^e- en 19^e eeuw drastisch veranderde. Binnen deze beweging stond het individuele in al zijn facetten centraal. Hierbij kunnen we denken aan concepten als de innerlijke belevingswereld, persoonlijke creativiteit en het emotionele leven (The Editors of Encyclopaedia Britannica, 2022b). De Romantiek was een reactie op het tijdperk van De Verlichting, waardoor het ook noodzakelijk is om hier bij stil te staan. De Verlichting was een intellectuele beweging die Europa in de late 17^e- en 18^e eeuw doortrok. Hier vloeiden culturele, artistieke en politieke veranderingen uit voort, waardoor de impact van deze stroming zeer omvangrijk is geweest (Duignan, 2022).

Binnen deze beweging stond het individuele gebruik van de rede centraal. Van deze stellingname is de Duitse filosoof Immanuel Kant een voorname exponent. Hij stelde dat het individu zelf moest gaan nadenken en moest gaan vertrouwen op de eigen inzichten en intellectuele capaciteiten. De nadruk op de mogelijkheden van het verlichte individu resulteerde in een breed gedragen geloof dat het verlichtingsproces op grote schaal voor meer vooruitgang zou zorgen. Zo zouden de wetenschappelijke disciplines en de politieke systemen zich alsmaar verder ontwikkelen wanneer de rede centraal zou komen te staan. Kortom, er ontstond een emphatische hoop op en vertrouwen in een algehele verbetering van het menselijke bestaan (Bristow, 2017). De gerichtheid op het individu krijgt via de nadruk op de individuele rede dus al voorzichtig vorm in de Verlichting.

In de periode van de Romantiek zette men zich grotendeels af tegen de idealen en ideeën van De Verlichting. Het algehele optimisme, het vertrouwen in de menselijke rede en het vooruitgangsgeloof werden losgelaten door de romantici. Het individuele, het subjectieve, het intuïtieve, de emoties en de innerlijke wereld kwamen hiervoor in de plaats (Koops, 2021). Deze nieuwe idealen en aandachtspunten zijn nadrukkelijk terug te zien in de Romantische opvattingen over kunst. De individuele kunstenaar wint in dit tijdperk namelijk fors aan aanzien en invloed, waarbij de persoonlijke creativiteit hoger ingeschaald wordt dan de regels en tradities binnen de kunst. Originaliteit en individualiteit vieren hoogtij in de Romantische kunst (The Editors of Encyclopaedia Britannica, 2022b). Het individu en het individuele krijgt in deze periode op cultureel, artistiek en filosofisch gebied een positieve bijmaak en een zekere aantrekkelijkheid.

Hoewel de officiële Romantische periode al eeuwen achter ons ligt vinden we haar sporen nog altijd terug in de contemporaine samenlevingen van het westen. De Britse filosoof en politicoloog Isaiah Berlin betoogt in zijn werk *The Roots of Romanticism* zelfs dat de Romantiek een ongeëvenaarde culturele aardschok is geweest die de grootste omwenteling in zowel het leven als het denken van het moderne westen heeft veroorzaakt (2013). In een verhaal voor het opinieblad *De Groene Amsterdammer* poogt de Nederlandse schrijver Arnon Grunberg concrete

invulling van de door Berlin gesignaleerde doorwoekering van de Romantiek te vinden:

Het woke-denken, dat weliswaar uit Amerika komt, past uitstekend in het stramien van de door Berlin beschreven Duitse Romantiek. De afkeer van universalisme, dat als kolonialisme wordt gezien. De scepsis over kennis en de traditie van kennis: dode witte mannen. De nadruk op de subjectieve beleving. De spreuk: geloof de slachtoffers. Het belang dat wordt gehecht aan het rechtzetten van onrecht, waarbij net als bij Schiller of Von Kleist (Michael Kohlhaas) de behoefte aan het bestrijden van onrecht een perpetuum mobile wordt. (2021)

1.3 De onontkoombaarheid en de keerzijde van het aantrekkelijke individualisme

Het is echter te kort door de bocht om de sociaal-culturele lading van de individualiteit volledig toe te schrijven aan de Romantiek. Aan het huidige begrip liggen meerdere oorzaken en processen ten grondslag. In het bovenstaande tekstgedeelte werd duidelijk dat de individualiteit door de jaren heen een favorabele bijklank kreeg. Gedurende de 20^e eeuw is het ongebreidelde enthousiasme op dit gebied echter onhoudbaar gebleken volgens diverse vooraanstaande sociologen. Aan de hand van enkele grootschalige en fundamentele ontwikkelingen verklaren zij enerzijds de onverminderde aantrekkingskracht van het individualisme, maar tegelijkertijd schetsen zij de eerste contouren van een beklemmende cocon waarin het laatmoderne individu opgesloten lijkt te zijn. Er is te weinig ruimte om recht te doen aan alle stemmen op dit gebied, dus we zullen ons beperken tot de ideeën van enkele invloedrijke sociologen. Desondanks pogen we om een inleidende schets te geven van de precaire situatie waarin het contemporaine individu zich bevindt.

Het is allereerst noodzakelijk om wat benodigde context te bieden. De sociologen die aan bod komen kunnen we grofweg bestempelen als een eerste generatie, waarbij het ‘eerste’ betrekking heeft op het beschrijven van pijnpunten rondom de moderne of laatmoderne individualiteit. Deze sociologen stippen allen enkele schaduwzijden van de individualiteit van de 20^e eeuw aan, waarmee ze deze ogenschijnlijk nastrevenswaardige categorie voor het eerst doen wankelen. Ze signaleren enerzijds de vrijheid, autonomie en emancipatie die de individualisering met zich mee heeft gebracht. Tegelijkertijd omschrijven ze hoe ditzelfde proces psychologische en materiële onzekerheid, dwingende normen, felle concurrentie en onontkoombare marktstructuren in het leven van het individu heeft gebracht. In hun werk komt steeds het beeld van een dubbelzinnige individualiteit bovendrijven: het is aantrekkelijk en verstikkend tegelijk.

Met hun werk bereiden deze sociologen de weg voor een jongere generatie sociologen bij wie we eveneens een zekere buikpijn rondom de individualiteit bemerken. Het werk van een tweetal contemporaine sociologen vormt de kern van deze scriptie. We zullen onderzoeken of zij iets substantieels toevoegen aan de analyses van de generatie sociologen die hen voor is gegaan.

1.3.1 Management

De wortels van het huidige individualisme liggen voor een aanzienlijk deel in de managementwereld. In het boek *The New Spirit of Capitalism* ontleden de sociologen Ève Chiapello en Luc Boltanski hoe traditionele en hiërarchische werkstructuren in de late 20^e eeuw op de schop zijn gegaan. Ze beschrijven, via de bestudering van Franse managementliteratuur die tussen 1970 en 1995 uitkwam, hoe netwerken een centrale rol zijn gaan spelen in de arbeidsdimensies (Chiapello & Boltanski, 2007). Via deze ontwikkeling werd de individuele werknemer, met diens eigen autonomie en initiatieven, de spil in het werkveld. In dit werk zien we de kenmerkende spanning tussen de aantrekkelijke en verstikkende aspecten van de laatmoderne individualiteit. De vrijheid en de autonomie van de individuele werknemer worden zwaarwegender, maar daardoor zijn de verantwoordelijkheden ook bij de werknemer zelf terechtgekomen. Dit brengt vervolgens hun materiële en psychologische zekerheden in het geding (Chiapello & Boltanski, 2007, pp. 190–191).

In *Cold Intimacies* signaleert sociologe Eva Illouz (2007) een soortgelijk proces in het Amerika van de 20^e eeuw, waarbij de wereld van management eveneens een cruciale rol speelt. Illouz schetst aan de hand van grote ontwikkelingen in deze dimensie hoe het alsmaar worstelende, groeiende en optimaliserende individu het culturele brandpunt van de laatmoderniteit is geworden. In drie cultuursociologische essays laat Illouz (2007) in *Cold Intimacies* een samenleving opdoemen die sterk beïnvloedt wordt door hetgeen zij ‘emotional capitalism’ noemt. Hiermee verwijst ze naar de hevige wisselwerking tussen emotionele en economische invloeden in de laatmoderne westerse samenlevingen. Beide dimensies zijn vervlochten geraakt, waardoor het emotionele leven ingekleurd wordt door economische praktijken en de economie nadrukkelijk is ingericht rondom emotionele zaken (Illouz, 2007, p. 5).

De vermenging van het economische en het emotionele schrijft Illouz grotendeels toe aan baanbrekende veranderingen binnen de 20^e-eeuwse arbeidsmarkt. Door de forse groei van bedrijven en organisaties in de vroege jaren van deze eeuw wordt het complex om controle te houden en werknemers goed te kunnen blijven aansturen (Illouz, 2007, p. 11). Vanuit deze nood vinden enkele grote alteraties plaats in de werkdimensies. Zo vragen managers massaal aan psychologen en wetenschappers om uit te vinden hoe de discipline en productiviteit van de werknemers op peil gehouden kan worden. Illouz illustreert dit aan de hand van het werk van managementwetenschapper Elton Mayo. Hij ontdekte dat de productiviteit van werknemers omhoog gaat als er op de werkvloer aandacht is voor hun innerlijke leefwereld. Mayo bedacht vervolgens een manier van interviewen die gebruikt kon worden om arbeiders op optimale wijze hun hart te kunnen laten luchten. Dit specifieke idee heeft bijgedragen aan een bredere ontwikkeling waarin therapeutische categorieën op de werkvloeren verschenen. De individuele werknemer - met de eigen gevoelens, voorkeuren en achtergrond - kreeg beduidend meer aanzien in de arbeidsdimensies (Illouz, 2007, pp. 12–16).

1.3.2 Therapie en zelfwording

In de bovenstaande voorbeelden wordt duidelijk dat instanties, organisaties en bedrijven het individu op een hernieuwde wijze zijn gaan bekijken. Het individu is zelf ook op een andere manier tegen de eigen identiteit aan gaan kijken, waar vervolgens nieuwe normen en idealen uit zijn voortgevloeid. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het werk van de socioloog Anthony Giddens (1991), die in zijn *Modernity & Self Identity: Self and Society in the Late Modern Age* een alomtegenwoordige zoektocht naar de eigen identiteit in de laatmoderniteit signaleert. Hij zet deze queeste uiteen in een tiental kernkarakteristieken die we kort zullen benoemen.

1. Het laatmoderne zelf is een project waar het individu zelf voor verantwoordelijk is. We zijn wat we van onszelf maken (Giddens, 1991, p. 75).
2. Het zelf is een ontwikkelingstraject vanuit het heden naar de verwachte toekomst. Het individu eigent zich bepaalde zaken in het verleden toe vanuit het licht van de verwachte toekomst (Giddens, 1991, pp. 75–76).
3. Er is sprake van een continue reflexiviteit van het zelf, waarbij het individu zichzelf regelmatig tegen het licht moet houden. Hierbij wordt dikwijls de vraag gesteld hoe het specifieke moment gebruikt kan worden op persoonlijke groei te bewerkstelligen (Giddens, 1991, p. 76).
4. Het narratief van het zelf wordt geëxpliciteerd, bijvoorbeeld door het bijhouden van een dagboek. Hiervoor is continue creativiteit noodzakelijk (Giddens, 1991, p. 76).
5. De zoektocht naar zelfwording impliceert een bepaalde mate van controle over de tijd. Het is cruciaal om het heden te gebruiken om de eigen toekomst te sturen (Giddens, 1991, p. 77).
6. De reflexiviteit van het zelf heeft ook betrekking op het eigen lichaam. Wanneer we ons niet bewust zijn van het eigen lichaam is het bijvoorbeeld onmogelijk om werkelijk ‘in’ het heden te zijn (Giddens, 1991, p. 77).
7. De zelfwording is een delicate balans tussen risico’s en kansen. Om de benodigde groei te bewerkstelligen is het nodig om risico’s te nemen, maar tegelijkertijd kunnen die risico’s ook verslechtering van de huidige situatie veroorzaken (Giddens, 1991, p. 78).
8. Het morele aspect van zelfwording is nauw gelieerd aan authenticiteit. We moeten onszelf waarachtig begrijpen om persoonlijk te kunnen groeien (Giddens, 1991, pp. 78–79).
9. De levensloop, die van wezenlijk belang is in de zelfwording, moeten we begrijpen als een reeks doorgangen. Al die doorgangen dragen altijd een bepaald element van verlies in zich (Giddens, 1991, p. 79).
10. De ontwikkelingslijn van de zelfwording verwijst naar zichzelf, door het geloof in een eigen systeem vinden er veranderingen plaats. De gebeurtenissen in het persoonlijk leven worden ingepast in het verhaal van de zelfwording (Giddens, 1991, p. 80).

Het laatmoderne zelf ondergaat dus aanzienlijke modificaties. Dit vindt plaats tegen de achtergrond van laatmoderne 'existentiaal terrain' (Giddens, 1991, p. 80). Dit tijdperk wordt gekenmerkt door een reflexieve organisatie, nadrukkelijk aanwezige abstracte systemen en een globalisering die de klassieke ervaringen van tijd en ruimte omver gooien. De veranderingen van het zelf die binnen deze context plaatsvinden worden zowel gefaciliteerd als uitgedrukt door de laatmoderne therapie. Hierbinnen worden handvatten aangeleverd om aan de zelfwording te werken, waarbij deze handvatten tegelijkertijd invloed uitoefenen op de vorm en formulering hiervan (Giddens, 1991, p. 80).

Illouz bemerkt eenzelfde opmars van de zoektocht naar zelfwording en de volledige benutting van het individuele potentieel. Via de ideeën van de klinische psycholoog Maslow toont Illouz dat de zelfrealisering via diverse psychologische en politieke invloeden een normatief ideaalbeeld in de 20^e-eeuw is geworden. In dit droombeeld worden afwijkende individuen als 'ziek' of op zijn minst 'on gezond' gepercipieerd (Illouz, 2007, pp. 45–46). Om 'gezond' te fungeren moet er gestreefd worden naar optimale zelfwording, waarbij de aanwezigheid van het lijden onontbeerlijk is. Een zelfrealisatie is, paradoxaal genoeg, pas succesvol als er sprake is van een openlijke en aanhoudende worsteling met persoonlijke problemen. Dit idee illustreert Illouz aan de hand van de populariteit van de wereldwijd bekende tv-ster Oprah Winfrey. Zij gaf meermaals in het openbaar aan moeite te hebben met haar neigingen en zelfbeeld (2007, pp. 52–53).

1.3.3 Het geïnstitutionaliseerde zelf: de krachten die het individu beklemmen

De culturele concepten die in *Cold Intimacies* geschetst worden hebben volgens Illouz (2007) een institutioneel fundament nodig om een gehele cultuur te kunnen doortrekken. Dit brengt haar bij de stelling dat het zelf een 'deeply institutionalized form' lijkt te zijn geworden (Illouz, 2007, p. 57). Deze bewering wordt gestaafd aan de hand van een aantal voorbeelden, waaronder het handelen van de Amerikaanse staat in de 20^e eeuw. Dit kolossale instituut poogde namelijk via het therapeutische discours, waarbinnen het emotionele leven van het individu centraal staat, om naoorlogse problemen op sociaal gebied op te lossen (Illouz, 2007, pp. 57–58). Via deze en soortgelijke institutionele processen is nadrukkelijk vormende invloed op het zelf uitgeoefend.

De socioloog en filosoof Zygmunt Bauman (2001) komt in zijn boek *The Individualized Society* tot een vergelijkbare conclusie. Hij probeert in dit werk tot een begrip van de contemporaine samenlevingen in 'het westen' te komen. Deze analyse strekt zich uit over meerdere structuren en facetten, waaronder de economische systemen en de arbeidsdimensies. In zijn uiteenzettingen signaleert Bauman een breedvoerige verschuiving van een focus op de lange termijn richting een focus op de korte termijn. In het 'Fordisme' van de vroege 20^e eeuw was men nog sterk gericht op massaproductie en collectiviteit, waarbij werknemers en werkgevers mutueel afhankelijk waren. De werknemer had de werkgever nodig om een noodzakelijk inkomen te garanderen, terwijl de werkgever afhankelijk

was van de werknemer voor groei en reproductie. In deze wederzijdse afhankelijkheid lag een bepaalde zekerheid voor de lange termijn, omdat beide partijen niet makkelijk konden verschuiven binnen deze verstrengeling (Bauman, 2001, pp. 21–22).

Binnen de samenlevingen van de late 20^e-eeuw is het langetermijndenken echter grotendeels vervangen door het kortetermijndenken. Bauman illustreert deze verandering via fundamentele verschuivingen op de werkvelden. Zo is er een opmars van contracten voor de korte termijn geweest. Dit resulteert in het frequenter wisselen van werkgever door de werknemer en vice versa. Flexibiliteit is het nieuwe credo op arbeidsgebied: men kan dikwijls niet meer rekenen op langdurige werkgelegenheid bij eenzelfde werkgever. Hierdoor ontstaat een hoge mate van competitiviteit onder werknemers, omdat men bij mindere prestaties eenvoudiger opzij geschoven kan worden (Bauman, 2001, pp. 23–24). Het brengt Bauman (2001) tot een bittere conclusie: “Working life is saturated with uncertainty” (p. 24).

Door de erosie van zekerheid en kansen op de lange termijn is het onontkoombaar dat het laatmoderne werkveld gekenmerkt wordt door een gebrek aan wederzijdse toewijding tussen werknemers en werkgevers. Bauman vergelijkt de situatie met een tweetal contrasterende verblijven. De huidige arbeidssituatie is als een camping waar men voor enkele dagen vertoeft, waarbij men elk moment kan vertrekken als er niet aan de eisen of wensen voldaan wordt. Dit is radicaal anders dan het vroegere vertoeven in een vaste en gedeelde verblijfplaats waar men de aandrang heeft om serieus te werken aan de interactie tussen de betrokken partijen (Bauman, 2001, pp. 24–25).

Aan de hand van de ideeën van de socioloog Alain Ehrenberg betoogt Bauman dat de onzekere laatmoderniteit twee grote angsten kent: ontoereikendheid en impotentie. Het laatmoderne subject is niet zozeer bang voor non-conformiteit, maar is met name bang voor het niet in staat zijn om te conformeren. Door de afwezigheid van vaste en ingekaderde idealen ontbreekt het aan houvast. De stormachtige toename in het aantal depressies, die nauw gelieerd zijn aan gevoelens van impotentie, illustreert dit probleem. Daarnaast geeft het laatmoderne idee van grenzeloosheid een zekere vrijheid, maar tegelijkertijd ontstaat hierdoor de individuele noodzaak tot het maken van talloze keuzes. Deze keuzes dragen onzekerheid en risico's met zich mee, want het is onmogelijk om te voorspellen of we onze beoogde resultaten gaan behalen (Bauman, 2001, pp. 43–45). Onzekerheid is de bittere nasmaak van de zoete vrucht van de vrijheid geworden.

Naast deze grootschalige veranderingen is er ook een nadrukkelijke focus op de verantwoordelijkheid van het individu gekomen. Bauman (2001) stelt zelfs dat de ‘individualization’ geen keus, maar een ‘fate’ is (p. 46). Het individu draagt de schuld voor de tekortkomingen in het eigen leven. De zieken hadden gezonder moeten leven en de werklozen hadden meer vaardigheden aan moeten leren. Dit is

het dominante narratief in de laatmoderniteit, wat zowel extern opgelegd als intern overgenomen wordt. Zelfs systematische problematiek moet via persoonlijke inspanning aangepakt en opgelost worden (Bauman, 2001, pp. 46–47).

Een andere zorgwekkende ontwikkeling vindt plaats binnen het domein van het burgerschap. Hierbinnen brokkelt de cohesie af, want laatmoderne individuen zoeken niet langer naar collectieve oplossingen voor problemen. Het samenwerken met anderen wordt dikwijls als een begrenzing van de eigen bewegingsvrijheid gezien. Een individu ziet het deelnemen aan het publieke en politieke leven slechts als een potentiële investering die persoonlijk voordeel op kan leveren, waardoor er een zekere onverschilligheid ontstaat tegenover ideeën over een ‘goede samenleving’. Het individu verwacht enkel dat de maatschappij hem of haar de eigen gang laat gaan en bescherming kan bieden tegen fysiek gevaar. Via de individualisatie verkrumelt het idee van burgerschap, omdat publieke zaken gedomineerd worden door het private (Bauman, 2001, pp. 48–49).

Het is duidelijk dat Bauman weinig bewegingsvrijheid inruimt voor het individu. Hij schetst tegelijkertijd een aantrekkelijke vrijheid en een beklemmende overvloed aan opties. Hierdoor ontstaat ambivalentie. Er is onzekerheid over wat gaat gebeuren, wat resulteert in het niet weten hoe men zich moet gedragen. Dit is iets wat de mens normaal gesproken vreest, omdat het onze drang naar veiligheid en zekerheid ondermijnt (Bauman, 2001, pp. 57–58). Voorheen werd ambivalentie gepercipieerd als een collectieve vijand, maar inmiddels is het een persoonlijke antagonist geworden. Het laatmoderne kapitalisme, dat is ingericht op het scheppen van individuele verlangens, springt hier handig op in. Binnen dit systeem krijgt het laatmoderne subject de vrijheid om steeds de eigen verlangens te bevredigen, maar men draagt ook continu de consequenties hiervan. Om dit vol te kunnen houden is het subject dikwijls genoodzaakt zich, via bijvoorbeeld zelfhulpboeken en therapie, weer te wenden tot kapitalistische markten. Ambivalentie wordt zo door de markt zelf in leven gehouden. We hebben ogenschijnlijk keuzes, maar in de praktijk zijn deze keuzes op marktwerkingen gebaseerd (Bauman, 2001, pp. 67–70).

1.3.4 De individualistische levensstijl

Eerder in deze inleiding werden enkele veranderingen met betrekking tot het laatmoderne zelf besproken aan de hand van een boek van Giddens (zie 1.3.2). Hij gaat in dit werk ook dieper in op maatschappelijke veranderingen die synchroon lopen met deze tendensen. Zo omschrijft hij het contemporaine tijdperk als ‘post-traditional’. Hierbinnen krijgt de vraag naar de juiste manier van leven een antwoord in de concrete beslissingen van alledag, waarbij de alsmaar ontwikkelende persoonlijke identiteit een wezenlijke rol speelt (Giddens, 1991, p. 14).

Vanuit deze ontwikkelingen wordt de levensstijl een leidend concept. Een belangrijk onderdeel hiervan is de planning. Giddens definieert deze handeling als volgt: “Life-planning is a means of preparing a course of future actions mobilised

in terms of the self's biography'' (1991, p. 85). Dit vormgeven van de eigen levensstijl wordt echter beïnvloed door institutionele en sociaaleconomische krachten. Zo zijn de keuzes rondom de eigen levensstijl dikwijls gelimiteerd voor een alleenstaande ouder of een zwarte vrouw, met name wanneer wij deze opties vergelijken met een geprivilegieerd persoon. Deze verschillen kennen diverse oorzaken, maar ze zijn geregeld extern van aard (Giddens, 1991, pp. 85–86). Ook hier zien we dus hoe het individu van buitenaf gehinderd wordt in de vormgeving van de eigen identiteit.

In het werk van Chiapello, Boltanski, Giddens, Illouz en Bauman zien we hoe het individualisme een levensstijl is geworden. Het zelf wordt door externe krachten beïnvloed, maar de verantwoordelijkheid tot optimale zelfwording is bij het individu komen te liggen. Deze normatieve zelfwording behelst het gehele leven van het laatmoderne individu. Of het nu om het werk, relaties, familieverbanden of politieke sferen gaat; het individu moet de eigen mogelijkheden maximaal benutten. Persoonlijke creativiteit, authenticiteit en zelfreflectie zijn hier een essentieel onderdeel van. We zien hier enkele kiemen ontspruiten die in de Romantiek al in de westerse fundamenteën gezaaid zijn. De toenmalige focus op de eigen gevoelens, individuele kwaliteiten en persoonlijke successen lijkt in een laatmoderne jas te zijn teruggekeerd. Het individualisme als een zorgvuldig vormgegeven levensstijl viert opnieuw hoogtij.

1.4 Richting een rijker begrip van het dubbelzinnige individu?

Vanuit de hierboven omschreven analyses zien we de contouren opdoemen van een individualiteit die alomtegenwoordig is in de contemporaine samenlevingen. Deze individualiteit heeft enerzijds een grote aantrekkingskracht en gaat gepaard met positieve connotaties als vrijheid, emancipatie en autonomie. Tegelijkertijd oefenen institutionele invloeden nadrukkelijk vormende invloed uit op het laatmoderne individu. De 'eerste generatie' sociologen toont bovendien hoe het individu en de individualiteit een zeer prominente plaats in de contemporaine sociologie en filosofie hebben verworven.

De hedendaagse sociologen Andreas Reckwitz en Hartmut Rosa borduren voort op deze uiteenzettingen. We kunnen hen zien als voorname exponenten van een jongere generatie sociologen die in hun analyses van de 21^e-eeuwse samenlevingen eveneens een hoofdrol inruimen voor de onontkoombare individualiteit. Zij vullen de analyses van hun sociologische voorgangers aan door niet enkel dimensies van de contemporaine samenleving te schetsen, maar gehele maatschappijen te onderzoeken. Daarnaast wordt de bemerkte dubbelzinnigheid van het laatmoderne individu verder uitgediept en worden er concrete oplossingen aangedragen. In het restant van deze scriptie zal worden bekeken of de individualiteitskritiek van deze jongere generatie een substantiële bijdrage levert aan de alarmerende analyses van de sociologen die hen voorgingen.

2. De exponenten van een jongere generatie sociologen

De individualiteitskritiek van de jongere generatie sociologen wordt in deze scriptie onderzocht aan de hand van het werk van een tweetal exponenten van deze groep: Andreas Reckwitz en Hartmut Rosa. Er is te weinig ruimte in deze verhandeling om recht te doen aan alle publicaties, debatten, interviews en andersoortige uitingen van deze denkers. Om die reden zal van beide auteurs één relevant hoofdwerk centraal staan, waarbij het voor een grondig begrip allereerst van belang is om deze boeken te contextualiseren. Daarna onderzoeken we stap voor stap wat de individualiteitskritiek van deze sociologen nu precies behelst.

2.1 Andreas Reckwitz en *The Society Of Singularities*

In het boek *The Society Of Singularities* is de prijswinnende Duitse socioloog Andreas Reckwitz (2020) aan het woord. Hij is op het moment van schrijven professor aan de Humboldtuniversiteit in Berlijn. Voor hij deze positie verwierf studeerde Reckwitz sociologie, filosofie en politicologie. Deze wijdloperige scholing sijpelt door in de veelomvattende werken die de Duitser op zijn naam heeft staan. In 2017 verscheen zijn pennenvrucht *The Invention of Creativity: Modern Society and the Culture of the New*, waarin een poging wordt gedaan om de beperkende en radicale processen van ‘sociale esthetisering’ die typerend zijn voor ons huidige tijdperk te kenschetsen. In de bijgevoegde omschrijving van het boek wordt expliciet gesteld dat Reckwitz poogt om ons tijdperk op omvangrijke wijze te schetsen: “It will be of great interest to those working in a variety of disciplines, from cultural and social theory to art history and aesthetics” (Wiley, 2017).

Dezelfde breedvoerigheid blijkt uit de ondertitel van het later verschenen boek *The End of Illusions: Politics, Economy, and Culture in Late Modernity* (Reckwitz, 2021). In zijn denken en schrijven toont Reckwitz steeds weer aan niet huiverig te zijn om een profiel van de gehele samenleving uit te tekenen. De Duitser beschouwt zichzelf als een proponent van de zogenoemde ‘practice theory’. Dit is een sociologische aanpak die vanaf de late 20^e eeuw toonaangevend is. Hierbinnen staat het performatieve en geroutineerde karakter van actie centraal (Weenink & Spaargaren, 2019). Op deze gezaghebbende sociologische lijn bouwt Reckwitz zijn analyses weids uit.

Reckwitz’ modus operandi sluit aan bij de generatie sociologen die op dit moment toonaangevend is in de westerse wereld. Naast Reckwitz zelf zijn bijvoorbeeld Stephan Lessenich, Ulrich Bröckling en Hartmut Rosa onderdeel van deze ‘huidige lichtung’. Een karakteristiek element van de werkwijze van deze sociologen is dat ze het aandurven om gehele samenlevingen in kaart te brengen. Een sprekend voorbeeld hiervan is het door Rosa en Reckwitz (2021) gezamenlijk geschreven *Spätmoderne in der Krise: Was leistet die Gesellschaftstheorie?*. In dit boek komen de denktegenstellingen tussen beide schrijvers naar voren, maar er is ook volop aandacht voor een wezenlijke overeenkomst: beide auteurs analyseren de gehele samenleving. Met deze ambitieuze krachtsinspanningen spelen ze een

cruciale rol in de huidige debatten over de late moderniteit (Suhrkamp Verlag AG, 2021).

In *The Society Of Singularities* analyseert Reckwitz (2020) de hedendaagse samenlevingen en hun vigoureuze focus op het singuliere. Met zijn kritische analyse situeert Reckwitz zichzelf gedeeltelijk in lijn met enkele invloedrijke denkers op dit gebied, maar tegelijkertijd verzet hij zich tegen andere toonaangevende stemmen. Zo geeft Reckwitz aan schatplichtig te zijn aan het denken van Michel Foucault. In lijn met diens werk toont de Duitse socioloog een gevoeligheid voor de impliciete machtsmechanieken en de historische oorsprong van sociale patronen in de samenleving. Deze ideeën en sensibiliteit interageren met elementen van de invloedrijke kritische theorie, maar met deze traditie ervaart Reckwitz naar eigen zeggen geen verwantschap (Schultz, 2021).

In dit hoofdwerk van Reckwitz onderzoekt hij de totstandkoming, de veelomvattende structuren en de gevolgen van de huidige gerichtheid op singulariteiten. De kern van zijn betoog bestaat uit het idee dat er in de afgelopen decennia een fundamentele verandering van de gehele structuur van onze samenlevingen heeft plaatsgevonden. Hij laat zien hoe het zwaartepunt eerst bij het gestandaardiseerde lag, maar dat de samenlevingen zich geleidelijk steeds nadrukkelijker vormden rondom het uitzonderlijke, het unieke en het singuliere. De contemporaine samenlevingen hebben zich op structurele wijze losgescheurd van het oude tijdperk door het singuliere te centraliseren, terwijl de voormalige samenlevingen gekenmerkt werden door het algemene. In dit boek werkt Reckwitz (2020) stapsgewijs uit hoe dit samenlevingsprofiel zo dominant is geworden en hoe verstrekkend dit proces is.

2.2 Hartmut Rosa en Resonance: A Sociology of Our Relationship to the World

Het tempo van ons moderne leven wordt alsmaar hoger, maar onze levenskwaliteit groeit niet mee met deze ontwikkeling. De aanhoudende acceleratie is dan ook het fundamentele probleem van onze contemporaine tijd, betoogt de Duitse socioloog Hartmut Rosa. In 2013 publiceert hij het boek *Social Acceleration: A New Theory of Modernity*, waarin hij de structurele dimensies van de alsmaar toenemende versnelling analyseert. Rosa (2013) stelt dat deze ontwikkelingen onze verhouding tot de wereld veranderlijk en problematisch hebben gemaakt. In dit werk hanteert de socioloog zijn kenmerkende holistische aanpak, waarbij hij de laatmoderne samenlevingen aan een breedvoerige analyse onderwerpt. Dit resulteert in een abundant sociologisch werk, stelt vakgenote Barbara Adam (2003): “Rosa has created a rich tapestry of ideas and theories that includes work from cultural theory and history, sociology and social psychology; he weaves the threads of supporting evidence from developments in technology and politics, work and occupational structures” (p. 49).

Met zijn alarmerende boodschap verwerft Rosa internationale populariteit in de vorm van prijzen, toegang tot grote podia en een miljoenenpubliek. De Duitse

socioloog groeit uit tot een toonaangevende stem binnen de moderne sociologie. Vanuit deze positie gaat Rosa op zoek naar een oplossing voor het acceleratieprobleem. Dit resulteert enkele jaren later in *Resonance: A Sociology of Our Relationship to the World* (Rosa, 2021). Aan dit boek zal in de rest van de scriptie gerefereerd worden met ‘*Resonance*’.

In dit boek draagt Rosa de resonantie aan als de gezonde tegenhanger van de acceleratie. Hij problematiseert de laatmoderne zoektocht naar geluk en stelt dat we deze gerichtheid drastisch moeten veranderen. De kwaliteit van het menselijk leven kan pas toenemen wanneer we op zoek gaan naar een resonante verhouding tot de wereld. In zijn betoog behandelt Rosa een breed scala aan onderwerpen, waarbij hij zowel oog heeft voor details als voor fundamentele structuren. Zo omschrijft hij diverse manieren waarop een individu ademhaalt, maar onderzoekt hij ook de werking van de laatmoderne aandelenmarkt. Binnen diverse dimensies van de contemporaine samenlevingen onderscheidt hij grootschalige crises. Hierbij ruimt hij een rol in voor het concrete en alledaagse bestaan én de abstractere krachten die hierin meespelen (Rosa, 2021).

Met zijn ideeën over resonantie poogt Rosa aan te sluiten bij tradities binnen de kritische theorie. Dit is een sociologisch-filosofische stroming waarin men de werkelijkheid wil omschrijven en tegelijkertijd veranderen: “In both the broad and the narrow senses, however, a critical theory provides the descriptive and normative bases for social inquiry aimed at decreasing domination and increasing freedom in all their forms” (Bohman, 2021). In *Resonance* sluimert dit streven soms subtiel onder de oppervlakte, maar op andere momenten verschijnt het op emfatische wijze. Zo breekt Rosa aan het einde van het boek op abrupte wijze een lans voor het gegarandeerde basisinkomen zonder randvoorwaarden (2021, p. 438). In media-uitingen komt de Duitse socioloog ook onomwonden uit voor zijn schatplichtigheid aan de kritische theorie. Zo geeft hij tijdens een lezing aan zichzelf in zekere zin als opvolger van de Duits-Amerikaanse psycholoog en filosoof Erich Fromm te zien (Erich Fromm Gesellschaft & Rosa, 2018). De gelijkenis is inderdaad treffend: zowel Fromm als Rosa proberen de culturele ziektes van de (laat)moderne maatschappijen te diagnosticeren, waarbij ze ook geneeswijzen aandragen (The Editors of Encyclopaedia Britannica, 2022).

3. De individualiteit van Reckwitz en Rosa

Voor we de individualiteitskritiek van beide sociologen kunnen duiden is het van wezenlijk belang om eerst hun individualiteitsbegrip te definiëren. Er zijn uiteraard tal van nuances in aan te brengen, maar het is goed om de kern van de individualiteit bij beide sociologen uit te lichten.

3.1 De individualiteit van Reckwitz

In het werk van Reckwitz krijgt het individuele vorm via een ander begrip: singulariteit. Het singuliere vormt het brandpunt van zijn uiteenzettingen in *The Society Of Singularities*. Dit concept is voor de socioloog een rijk concept met vele samenhangende vertakkingen:

It encompasses a broad semantic field of related concepts: the particular and the special, the unusual and the extraordinary, individuality and the individual, the ‘other’ and the peculiar, the unique and idiosyncratic, originality and the original, the exceptional and the exclusive. (Reckwitz, 2020, p. 32)

Na deze eerste oppervlakkige verkenning van het singuliere daalt Reckwitz af naar de diepte door een drietal vormen van het singuliere te onderscheiden: ‘the general-particular’, ‘the idiosyncratic’ en ‘the singular’ (2020, p. 33).

Met de eerste vorm grijpt Reckwitz terug op het Kantiaanse onderscheid tussen het algemene en het bijzondere. We kennen algemene categorieën en tegelijkertijd ook concrete voorbeelden van deze categorieën. Tafels zijn hier een goed voorbeeld van. Er bestaat het algemene concept van tafels, maar er is tegelijkertijd in vrijwel elk huis ook een specifieke en concrete tafel aanwezig. Deze vorm van het singuliere reikt voor Reckwitz echter verder. Ook via sociale productie en evaluatie komen dergelijke singulariteiten tot stand. Zo noemt hij het voorbeeld van schoolcijfers, waarbij een specifiek schoolcijfer van een leerling het singuliere is. Tegelijkertijd past dit in het algemene concept van schoolcijfers, wat op haar beurt weer aansluit op het algemene (Reckwitz, 2020, pp. 33–34).

We moeten deze vorm van het singuliere niet verwarren met ‘the idiosyncratic’, waarschuwt Reckwitz. Deze singuliere vormen zijn nauw verweven met elkaar, maar er zijn wel degelijk verschillen. Met het idiosyncratische doelt Reckwitz op de karakteristieken van een entiteit die niet in een algemeen schema of concept passen. Deze abstracte omschrijving kan geconcretiseerd worden door opnieuw te kijken naar het voorbeeld van een tafel. Een specifieke tafel kan elementen bezitten, zoals een kras die er tijdens het jarenlange gebruik langzaam in is gesleten, die niet in het algemene concept van een tafel passen. Dat is precies een eigenaardig kenmerk dat volgens Reckwitz onder het idiosyncratische valt. Deze specifieke aspecten zijn niet inwisselbaar voor andere aspecten, ze zijn werkelijk uniek (Reckwitz, 2020, p. 34).

Tussen deze twee verschijningsvormen van singulariteit in bestaat datgene wat Reckwitz aanduidt als ‘the singular’. Hij definieert dit als volgt: “In the case of singularities, we are dealing with entities that are perceived, evaluated, fabricated, and treated as unique within social practices” (Reckwitz, 2020, p. 34). We zouden hierbij kunnen denken aan een specifiek kerkgebouw waaraan unieke connotaties kleven binnen een bepaalde religie. Het gebouw zelf is wellicht vergelijkbaar met een andere kerk, maar voor de gelovigen zijn de twee onvergelijkbaar. De totstandkoming hiervan wordt gestuurd door een sociocultureel proces van singularisering. Dit moeten we zien als een werkwoord: singulariteit is iets dat ontstaat, dat sociaal gefabriceerd wordt (Reckwitz, 2020, p. 35). In de processen van singularisatie vloeien de verschillende vormen van singulariteit in elkaar over, waardoor de onderlinge grenzen diffuus zijn (Reckwitz, 2020, p. 38).

3.2 De individualiteit van Rosa

Het individuele en de individualiteit zijn in het werk van Rosa onontbeerlijke bouwstenen waarop hij zijn ideeën metselt. Zijn betoog in *Resonance* begint dan ook bij de cruciale overtuiging dat levenskwaliteit niet afgemeten kan worden aan de hand van beschikbare mogelijkheden en middelen, maar middels de relatie van een individu tot de wereld (Rosa, 2021, p. 26). Ideeën over kwaliteit van menselijke relaties tot de wereld zijn terug te vinden in het werk van vooraanstaande denkers als Erich Fromm, Rahel Jaeggi en Jürgen Habermas. Uit hun eerdere denkwerk destilleert Rosa de voor hem belangrijke gedachte dat de menselijke relaties tot de wereld altijd tot stand komen tegen een raamwerk van concrete en immer fluctuerende sociale omstandigheden. Het startpunt van Rosa's beoogde sociologie bestaat dan ook niet uit ideeën en theorieën, maar uit altijd veranderende en individuele 'existential sensibilities' (Rosa, 2021, p. 27).

In zijn sociologische benadering hanteert Rosa het individu en de individuele verhouding tot de wereld als leidraad. Of het nu gaat om zijn analyses over de democratie, het menselijk lichaam, vriendschap of sport: de enkeling is steeds een primaire component. Hierbij is er overigens ook aandacht voor de werking en invloeden van grotere gehelen als instituties, werk- en sportteams en familiäre verbanden. Het individu blijft het brandpunt, maar de overige krachten worden niet vergeten: "Relationships to the world are not individual accomplishments, but rather are to a large, perhaps even critical extent culturally and structurally institutionalized" (Rosa, 2021, p. 404).

4. De individualiteitskritiek

Met deze context in het achterhoofd kunnen we nu de individualiteitskritiek van Reckwitz en Rosa gaan ontleden. Hun analyses wijken op een aantal elementaire punten af van de beroepsgenoten die hen voorgingen. We zullen de hoofdlijnen hiervan behandelen door stil te staan bij de holistische aanpak, de diepere uitwerking van de precare positie van het individu en de sterkere oplossingsgerichtheid.

4.1 Holistische aanpak

De voorafgaande generatie sociologen waagde zich stevast aan de analyse van een of enkele dimensies van de laatmoderne maatschappij. Zo omschrijven Chapiello en Boltanski de wijze waarop traditionele hiërarchische werkstructuren op de schop zijn gegaan, richt Giddens zich op de veranderde levensstijl en de therapeutische cultuur en heeft Bauman vooral oog voor economische systemen en arbeidsdimensies. Illouz, die wellicht als brug tussen beide generaties zou kunnen fungeren, behandelt wat nadrukkelijker meerdere facetten van de contemporaine maatschappij. Zo komen onderwerpen als managementliteratuur, media en economische tendensen voorbij in haar werk.

Rosa en Reckwitz zijn ambitieuzer in hun aanpak. Zij pogen op verschillende manieren de contemporaine samenlevingen in hun totaliteit te schetsen. De industriële sector, de kunstwereld, architectuur, voeding, sport, zelfhulpboeken;

het is slechts een greep uit de duizelingwekkende rijkdom aan onderwerpen die in elkaar overvloeien in de analyses van Reckwitz en Rosa. In de omschrijving van hun gezamenlijke boek *Spätmoderne in der Krise: Was leistet die Gesellschaftstheorie?* stellen ze zelf dan ook ‘society as a whole’ te willen duiden, waarvoor ze beiden ‘large-scale’ theorieën poneren (Reckwitz & Rosa, 2021). De aanpak van deze sociologen is dan ook holistisch te noemen: alles hangt met alles samen. Deze holistische aanpak heeft betrekking op de grote verscheidenheid aan onderwerpen die behandeld worden, maar gaat met name over de manier waarop fundamentele structuren, crises en dimensies interageren.

Voor Reckwitz en Rosa vormen de contemporaine samenlevingen het toneel waarop mondiale crises en tendensen samenkomen, waarbij ze ieder een eigen stuwende en samenbindende kracht hierachter ontwaren. Voor een helder begrip hiervan is het noodzakelijk om deze factoren te duiden en enkele hieraan gelieerde concepten toe te lichten.

4.1.1 De singulariteit en de versnelling

Beide sociologen gebruiken als het ware een kapstok waar ze de verschillende elementen van hun breedvoerige analyses aan op kunnen hangen. Voor Reckwitz is dit de singulariteit die eerder in deze scriptie al uitgewerkt is (zie 3.1). De sociaal theoreticus Peter Wagner (2018) omschrijft Reckwitz’ gebruik van de alomtegenwoordige zucht naar singulariteit treffend als een ‘motivational force’ waarmee sociale veranderingen kunnen worden verklaard (p. 525). Dit dirigerende concept helpt Reckwitz in zijn ambitie om een vrijwel allesomvattende schets van de laatmoderne samenlevingen te maken.

Zoals Reckwitz de singulariteit als leidraad hanteert, zo bouwt Rosa voort op het idee van de versnelling. Aan de dominantie van dit concept liggen volgens hem diverse oorzaken ten grondslag. Zo omschrijft Rosa hoe ethische horizonnen zijn afgebrokkeld in de afgelopen eeuwen, waaruit een nadrukkelijke verschuiving richting het sterk getransformeerde westerse zelfbeeld is voortgevloeid (2021, pp. 18–19). Het laatmoderne individu moet zelf de voorwaarden voor een goed en vervuld leven gaan scheppen, waarbij er doorgaans slechts op subjectieve gronden gebouwd kan worden. Het individuele zoeken naar een levensstijl die recht doet aan de eigen authenticiteit is hierbinnen essentieel (Rosa, 2021, pp. 20–21).

Hier is volgens Rosa een richtinggevend ideaal uit voortgekomen: het vergaren van ‘resources’. Het sterke leunen op persoonlijke gronden, die dikwijls met ambiguïteit en vaagheid omgeven zijn, zorgt voor onzekerheid in de zoektocht naar een goed leven. Het vergroten van de individuele mogelijkheden geeft meer zekerheid en houvast, waardoor de moderne mens continu probeert om de eigen ‘share of the world’ uit te breiden. Rosa noemt diverse praktijkvoorbeelden van deze tendens, zoals het accumuleren van geld en vaardigheden, het vergroten van het eigen zakelijke netwerk en het trainen van het eigen lichaam. Hiermee is een goed leven niet gegarandeerd, maar het resulteert wel in een gunstigere uitgangspositie om dit te bereiken (Rosa, 2021, p. 22).

De zoektocht naar meer persoonlijke mogelijkheden zorgt er echter voor dat de mens alsmat sneller is gaan rennen om de eigen positie te waarborgen (Rosa, 2021, p. 22). Deze versnelling en fixatie op het aanhoudende vergaren van 'resources' vindt plaats op individueel en institutioneel niveau en kent talloze culturele uitingsvormen. Zo groeit de populariteit van handboeken en magazines die de lezer aansporen om hun persoonlijke middelen te vergroten, om op die manier geluk te vinden (Rosa, 2021, p. 23). Daarnaast wordt de moderne sociologie en sociale filosofie ook beïnvloed door dit dominante idee, waardoor men binnen deze domeinen grootschalig is gaan nadenken over vraagstukken rondom de (on)eerlijke verdeling van middelen (Rosa, 2021, pp. 23–26).

Dit alles brengt Rosa (2021) bij een toonaangevend cultureel idee waar hij zich in dit boek tegen afzet: de vermeende rationaliteit en natuurlijkheid van de levenshouding waarbinnen men zoveel mogelijk persoonlijke middelen en mogelijkheden probeert te vergaren (p. 25). Om de talloze problemen van de laatmoderniteit het hoofd te kunnen bieden is er volgens Rosa echter een rijkere en levendigere levenshouding noodzakelijk. Hij meent dat dit gevonden kan worden in een resonante relatie tussen het subject en de wereld, waarbij gewaakt moet worden voor de vervreemding (Rosa, 2021, p. 26). Maar waar doelt Rosa precies op met deze begrippen?

Rosa's subject bevat, ondanks het uitgebreide palet aan mogelijke relaties tot de wereld, stevast een tweetal kenmerken. Elk subject heeft ervaringen en elk subject vormt het decor waarop de 'impulse to act becomes operative'. We kunnen subjecten dus zien als entiteiten die de wereld als het ware ontmoeten en daar intentioneel op reageren. De wereld kunnen we vervolgens aanmerken als datgene wat we kunnen ontmoeten. Het is de gehele horizon waarop objecten, ervaringen en andere subjecten ons tegemoet komen en tegelijkertijd is het meer dan de som der delen. De wereld gaat ook altijd vooraf aan het subject en het subject weet zich dus altijd al ingebed in de wereld (Rosa, 2021, p. 34).

Aan de hand van fenomenologisch en filosofisch-antropologisch gedachtengoed werkt Rosa de constituerende werking van deze verhouding verder uit. Hij staat in het bijzonder stil bij het lichamelijke aspect van de resonante relatie tussen subject en wereld. De fundamentele verwevenheid tussen de twee komt bijvoorbeeld tot uiting in de menselijke verwerking van voedsel, waarbij er een stukje wereld wordt ingenomen en vervolgens weer wordt afgescheiden (Rosa, 2021, p. 35). Rosa (2021) onderscheidt drie vormen van wereld: de sociale wereld van de mens, de objectieve wereld van de dingen en de subjectieve wereld van de innerlijke gevoelens, percepties en verlangens (p. 36). Hij benadrukt dat hij op het geheel hiervan doelt wanneer hij over de 'wereld' schrijft. Het is daarnaast zijn streven om niet louter de conceptuele of theoretische aspecten van deze relatie te onderzoeken, maar om het geheel van de menselijke verhouding tot de wereld te exploreren (Rosa, 2021, p. 37).

Om resonantie als sociaal-theoretische categorie te duiden is op zijn minst een werkdefinitie nodig. Deze vindt Rosa in de wereld van de akoestiek. Wanneer we de Latijnse etymologie van het woord ‘resonantie’ onderzoeken komen we uit op iets als ‘weerklinken’. Dit idee kan worden geïllustreerd aan de hand van twee lichamen. Pas wanneer de vibratie van het ene lichaam de eigen frequentie van het andere lichaam aanzwengelt is er sprake van resonantie. In dat geval ‘spreken’ de lichamen met hun ‘eigen stem’. Het proces kan ook versterkend werken. Dit is bijvoorbeeld te zien wanneer er een stemvork op een piano wordt geplaatst, waarna het geluid van de piano veel luider kan klinken dan voorheen (Rosa, 2021, p. 165).

Binnen de sociologische dimensies moeten we resonantie zien als een metafoor voor het menselijke vermogen om te responderen op de vibraties uit onze omgeving. Dit gaat voorbij aan de echo, waarbij er slechts weerklink plaatsvindt. De ontvanger van de vibraties kan zelf namelijk ook nieuwe vibraties creëren en de omgeving inzenden. Bij een echo ontbreekt het aan een eigen stem, terwijl het bij resonantie juist draait om de eigen stem. Het gaat hierbij niet slechts om emoties of gemoedstoestanden, maar om relaties en verhoudingen. Resonantie is een manier van verhouden tot de wereld, waarbij het altijd van belang is hoe we gesitueerd zijn in deze wereld (Rosa, 2021, pp. 166–169). Deze resonantie is zowel descriptief als normatief voor Rosa. De mens wordt gevormd door het aanhoudende verlangen naar resonante relaties, waarvan de vervulling tegelijkertijd ook een voorwaarde voor een ‘succesvol’ leven is. Het is hierbij belangrijk om in het oog te houden dat resonantie in het alledaagse leven niet kan bestaan zonder een zekere mate van ontoegankelijkheid (Rosa, 2021, pp. 171–172).

De tegenhanger van Rosa’s resonantie is vervreemding, waarmee hij eveneens verwijst naar een verhouding en een manier van zijn. Via het werk van de filosofe Rahel Jaeggi wijst Rosa op een bijzonder aspect van deze verhoudingsvorm: vervreemding is een relatie die gekenmerkt wordt door relatieloosheid. Dit betekent niet dat een vervreemd persoon geen relaties, zoals vrienden en familie, in het dagelijks leven heeft. Het ontbreekt binnen deze verhoudingen echter aan betekenis, waardoor de vervreemde persoon er onverschillig of zelfs afkerig tegenover staat. Deze relaties worden als gedempt of zelfs bedreigend ervaren. Dit geldt overigens niet alleen voor sociale verhoudingen, want voor de vervreemde persoon kunnen alle verbindingen met de wereld onderhevig zijn aan deze betekenisloosheid. De vervreemde verkeert in een staat waarin de wereld rigide, koud, non-responsief en afstotelijk lijkt. Hiermee komt resonantie lijnrecht tegenover vervreemding te staan, omdat er binnen het eerstgenoemde concept juist sprake is van een verhouding vol verbondenheid met allerlei aspecten van de wereld (Rosa, 2021, p. 178).

Wanneer de vervreemding radicaliseert ontstaat er een burn-out of een depressie, wat uiteraard ook in een mengvorm kan ontspruiten. Iemand die in een dergelijke staat verkeert kan niet langer op affectieve wijze geraakt worden door een wereld

die diegene als leeg en vlak toeschijnt. Een depressief of ‘opgebrand’ individu lukt het niet meer om oprecht te reageren op signalen van anderen, waardoor ze voor hun omgeving dikwijls onbereikbaar lijken. Het is van wezenlijk belang om in te zien dat deze menselijke staat het emotionele overstijgt. Verdriet is bijvoorbeeld geen indicator van een depressie, omdat een depressie juist gekenmerkt wordt door een gebrek aan tranen dat voortvloeit uit een versteende verhouding tot de wereld (Rosa, 2021, pp. 179–180).

In *Resonance* wil Rosa (2021) de hierboven aangestipte verscheidenheid aan menselijke verhoudingen tot de wereld onderzoeken door een sociologie van onze relatie tot de wereld op te bouwen (p. 26). Hij hanteert een ander en minder eenduidig startpunt, maar hij gebruikt net als Reckwitz een samenbindend principe, een voortstuwende kracht die de hedendaagse maatschappijen vormt. Vanuit deze leidende dynamiek proberen beide auteurs structurele crises en mondiale tendensen in hun samenhang te begrijpen en te problematiseren. De individualiteit vervult een hoofdrol in deze kritische analyses. We zullen nu de hoofdlijnen van deze individualiteitskritiek onder de loep nemen.

4.2 De hoofdlijnen van de individualiteitskritiek van Reckwitz

In *The Society of Singularities* signaleert Reckwitz (2020) een aantal grootschalige problemen die nauw samenhangen met de dominantie van de singulariteit. Hij onderscheidt een drietal fundamentele crises rondom erkenning, zelfverwerkelijking en politiek.

4.2.1 De crisis rond erkenning

De eerstgenoemde crisis vloeit voort uit de economische veranderingen in de laatste decennia. De economische markten van voorheen zijn vervangen door culturele markten. Hierop concurreren goederen onderling om als singulier gepercipieerd te worden. Deze culturele markten zijn gebouwd op een aantrekkingskracht die tweeledig is: aandacht en valorisatie zijn de leidende factoren. Er ontstaat sterke concurrentie om de benodigde aandacht en valorisatie te veroveren, wat uiteindelijk de ‘performative economy’ constitueert. Dit betekent dat goederen een performance moeten opvoeren om het consumerende publiek te overtuigen van hun singulariteit en aantrekkelijkheid (Reckwitz, 2020, pp. 106–107). Op deze laatmoderne markten is er ook sprake van overproductie van goederen. Consumenten zien een aantal goederen als singulier, maar er zijn altijd meer goederen op de markt. Dit resulteert in exces, terwijl de vroegere markten juist gekenmerkt werden door schaarste. Voor culturele of singuliere markten is het overschot aan goederen constitutief, omdat daardoor de mogelijkheid ontstaat om een goed als singulier en afzonderlijk van de rest te beschouwen (Reckwitz, 2020, p. 112).

Dit proces draagt altijd onzekerheid in zich: het is onmogelijk te voorspellen of een geproduceerd goed als singulier gepercipieerd gaat worden. Hierdoor is de laatmoderne economie dan ook een ‘surprise economy’. Dat er asymmetrie ontstaat in een dergelijke economie is wel met enige zekerheid te voorspellen.

Meerdere empirische onderzoeken hebben aangetoond dat er qua vraag en aanbod van singuliere goederen altijd sprake is van een 80/20-verdeling. Slechts 20% van de goederen trekt 80% van de vraag aan, terwijl de overige 80% slechts 20% van de vraag aantrekt. Hierdoor kunnen we de singuliere markten als ‘winner-take-all markets’ of ‘superstar economy’ typeren (Reckwitz, 2020, pp. 113–114).

Deze veranderingen gaan hand in hand met transformaties op de arbeidsmarkt. Reckwitz introduceert ‘creative labour’ als het nieuwe zwaartepunt van de contemporaine arbeidsvormen. Hierbinnen zijn achterliggende doelen en idealen leidend. Zo wordt deze nieuwe arbeidsvorm doorgaans uit intrinsieke motivatie uitgevoerd, moet het werk blijvend interessant zijn voor de werknemer en wil men met het werk bijdragen aan verandering. Hierbij wordt er continu gestreefd naar het nieuwe, waardoor permanente innovatie een kernelement is van deze nieuwe arbeidsvorm (Reckwitz, 2020, pp. 135–136).

De positie van de laatmoderne werknemer is dan ook fundamenteel anders dan voorheen. In het eerdere industriële tijdperk moest een werknemer bepaalde kwalificaties, prestaties en diploma’s bezitten om bij een bedrijf aangenomen te worden. Formele kwalificaties waren doorslaggevend. Binnen het bedrijf diende de nieuwe werknemer vervolgens een vaste functie met een duidelijk takenpakket in te vullen. Uniciteit of singulariteit had hier doorgaans een disruptief karakter; het kon immers de gestandaardiseerde werkprocessen verstoren. In het postindustriële werkveld heeft er een radicale wending plaatsgevonden, waarbij elementen als potentie, profielen en prestaties de graadmeters voor de geschiktheid van de werknemer zijn geworden (Reckwitz, 2020, pp. 145–147).

De formele kwalificaties van voorheen zijn nog steeds van belang op de huidige arbeidsmarkt, maar ze zijn niet langer leidend. Ze zijn langzaam van de voorgrond verdrongen door het concept van informele competenties, waarbij we kunnen denken aan sociale en emotionele vaardigheden. Het werkende subject krijgt in de laatmoderniteit een eigen en niet-inwisselbaar profiel. Om dit profiel singulier te laten zijn is een tweetal karakteristieken noodzakelijk: compleetheid en coherentie. De eerstgenoemde is cruciaal om mee te kunnen komen op de veranderde werkvelden, waarbinnen diverse taken en projecten om diverse vaardigheden vragen. Een werknemer die sterke competenties heeft op één gebied zou uitermate geschikt zijn voor werk in industriële samenleving, maar in het huidige tijdperk geldt dit juist als een diskwalificatie (Reckwitz, 2020, pp. 147–148).

Een divers palet aan competenties, ervaringen en interesses vormt het nieuwe droomprofiel van de werknemer. Specifieke kennis, vaardigheden op een deelgebied, persoonlijke interesses en ervaringen kunnen dienen als een unieke aanvulling op het eigen profiel. Het profiel van een werkend subject krijgt bijvoorbeeld een ongebruikelijk en waardevol aspect wanneer diegene de Chinese taal leert beheersen. Om het profiel te laten functioneren is coherentie echter noodzakelijk. Een profiel dat alle kanten uitwaait wordt doorgaans niet

gepercipieerd als singulier, terwijl een profiel met een zekere rode lijn de kans hierop vergroot. Een ultiem levensdoel waar het werkende subject naar streeft is een goede illustratie hiervan. Het gehele profiel krijgt daardoor immers een duidelijke gerichtheid. Het scheppen van een dergelijk profiel is volgens Reckwitz (2020) een absolute noodzaak om te kunnen slagen op de laatmoderne arbeidsmarkt (pp. 148–150).

In de hierboven omschreven veranderingen kwam de zogenoemde ‘performance’ al voorbij. Hiermee doelt Reckwitz op de nieuwe en leidende oriëntatie op de arbeidsmarkt. Werkprestaties worden steeds vaker beoordeeld als performances en niet langer als pogingen tot het behalen van objectieve standaarden. Om singulier te worden is het noodzakelijk dat een performance door het publiek als dusdanig gewaardeerd wordt. Dit kan letterlijk het geval zijn wanneer een muzikant een optreden geeft en er een publiek aanwezig is om de voorstelling te beoordelen. Er kan ook een meer ambivalente verstrengeling plaatsvinden, wat vaak het geval is in bedrijfsverband. Hierbij werkt men doorgaans in een team en is ieder afzonderlijk teamlid zowel ‘performer’ als onderdeel van het publiek (Reckwitz, 2020, pp. 150–151).

Om een dergelijke performance te laten slagen is het vereist dat deze als authentiek en natuurlijk overkomt, ongeacht of dit ook daadwerkelijk zo is. Werkende subjecten zijn hierdoor genoodzaakt om uit te dragen dat ze oprecht en ‘zichzelf’ zijn. Bepaalde karaktereigenschappen, zoals enthousiasme en humor, kunnen dit proces vereenvoudigen. Volgens Reckwitz zorgt dit ervoor dat karaktereigenschappen steeds vaker als professioneel hulpmiddel gelden. Deze verschuivingen resulteren erin dat bedrijven en organisaties steeds vaker op subjectieve wijze naar nieuwe werknemers zoeken. Tijdens een sollicitatiegesprek is de zelfpresentatie van het potentiële nieuwe teamlid bijvoorbeeld van zwaarwegend belang (Reckwitz, 2020, pp. 151–152).

Het concept van succesvolle performances is inmiddels het dominante profiel binnen de gehele arbeidsmarkt. Hier kleeft een speculatief element aan. Het is immers niet met volledige zekerheid te voorspellen welke performances als singulier en waardevol gepercipieerd zullen worden en hoe dit vervolgens behouden kan worden. Hierdoor ontstaat er een hevige concurrentiestrijd tussen werkende subjecten om zichtbaar en waardevol te zijn én te blijven. Het is niet langer mogelijk om simpelweg objectieve standaarden te behalen, waardoor er altijd een onzekere en competitieve werksfeer op de loer ligt (Reckwitz, 2020, pp. 152–153).

De agressieve onderlinge competitie op de arbeidsmarkt heeft geresulteerd in de zogenoemde ‘superstar economy’. Hierbinnen treedt sterke asymmetrie op: slechts enkele individuen kennen grote successen, terwijl vele anderen moeten blijven vechten om overeind te blijven op de arbeidsmarkt. Hier lijkt een zekere onrechtvaardigheid de kop op te steken, omdat het succes van werkende subjecten niet langer volledig aan inzet en formele kwalificaties gelieerd is. Een werknemer

die weinig werkuren maakt kan bijvoorbeeld toch grote successen boeken door diens talent om de eigen singulariteit te presenteren. Kleine verschillen tussen goederen of subjecten kunnen grote verschillen op het gebied van affectiviteit en waarde hebben. Tussen de muziek van Mozart en van een minder bekende componist zijn de marges technisch gezien bijvoorbeeld klein, terwijl het werk van eerstgenoemde voor het publiek veel meer singuliere kwaliteiten bezit (Reckwitz, 2020, pp. 158–159).

Dit alles resulteert in een crisis rondom erkenning. In de laatmoderne economie zijn markten waarop de winnaars vrijwel alles krijgen overheersend. De scheidslijn tussen winnaars en verliezers is echter onvoorspelbaar en onduidelijk door de onzekere uitkomsten van singuliere marktprocessen. Het aleatoire proces waaruit het selecte groepje winnaars voortvloeit is niet volledig beheersbaar en beïnvloedbaar, waardoor er een notie van onrechtvaardigheid ontstaat. Lang en hard werken is geen garantie voor succes en sociale erkenning in de laatmoderne economie. Daarnaast resulteren deze processen ook in een culturele polarisatie met betrekking tot erkenning: de middenklasse, die meer aansluit op de nieuwe idealen, krijgt steeds meer positieve waardering, terwijl de onderklasse steeds minder waardering krijgt. De hoogopgeleide middenklasse krijgt zowel professionele als culturele waardering, terwijl de onderklasse steeds te maken heeft met devaluaties op het gebied van werk en levensstijl. Hun situatie is uitzichtloos, stelt Reckwitz (2020, pp. 312–313).

4.2.2 De crisis rond zelfverwerkelijking

De tweede crisis is gesitueerd rondom het invloedrijke ideaal van de zelfverwerkelijking. Reckwitz bemerkt een contemporain concept van romantische zelfrealisatie. Dit ideaal was eerst voorbehouden aan kunstenaars, maar in de laatmoderne samenleving wordt dit de kern van de algemene en nieuwe waardeoriëntaties. Hierdoor verschuiven ook de percepties over wat het ‘goede leven’ is en komt de focus nadrukkelijk op het singuliere te liggen. Dit fenomeen raakt talloze facetten van de laatmoderne samenleving. Zo wordt er sterk belang gehecht aan het unieke en singuliere aspect van vakanties en etentjes, maar ook aan de specifieke onderscheidingen van pakweg een onderwijsinstelling. Mensen, plaatsen, belevenissen, goederen; ze moeten allemaal een zekere authenticiteit ademen en iets unieks overdragen (Reckwitz, 2020, pp. 210–213). Deze ontwikkelingen monden uit in het laatmoderne ‘gecureerde leven’: de singuliere persoon moet zichzelf steeds weer opnieuw presenteren. Het idee van cureren is afkomstig uit de kunstwereld en we kunnen dit aspect van het leven hier ook goed mee vergelijken. De singuliere persoon presenteert, net als een kunstenaar, de eigen biografie en probeert steeds weer nieuwe en verrassende elementen toe te voegen (Reckwitz, 2020, pp. 214–215).

De hoge eis van het voortdurend moeten verrassen, groeien en presenteren levert terugkerende teleurstellingen en depressie op. In de laatmoderne cultuur is er sprake van het systematisch genereren van teleurstellingen, waardoor depressie grootschalig en onophoudend op de loer ligt. Het veeleisende karakter van dit

nieuwe ideaal zorgt dus systematisch voor allerlei soorten verliezers. De onzekere eigen ervaringen en de wisselvalige en moeilijk beïnvloedbare waarderingen van buitenstaanders zijn immers leidend in dit proces. Hierdoor lukt het talloze mensen niet om mee te komen met het dominante concept van de succesvolle zelfrealisatie. De druk om jezelf als uniek te presenteren, het missen van speciale evenementen en de onzekerheid rondom de eigen populariteit; het zijn allemaal illustraties van de teleurstellingen en negatieve gevoelens die meereizen op de rug van dit nieuwe ideaal (Reckwitz, 2020, pp. 313–314).

4.2.3 De crisis rond politiek

De singulariserende tendensen hebben in de afgelopen decennia ook structurele verschuivingen op politiek gebied veroorzaakt. Reckwitz (2020) vat dit als volgt samen: “...economic and cultural globalization, post-industrialism, and post-materialism have made societies more socially differentiated and more culturally heterogeneous...” (pp. 273–274). In de laatmoderne staten is het concept van ‘new liberalism’ dominant geworden. De staten richten zich nadrukkelijk op het bevorderen van competitie en innovatie, waarmee men algehele voorspoed hoopt te bewerkstelligen. Op sociaal gebied heeft zich een synchrone ontwikkeling voltrokken die gestoeld is op liberale ideeën en principes. De laatmoderne samenlevingen zijn intensief bezig met het promoten en respecteren van de rechten en waarden van individuen en groepen. Het middels overheidsinitiatieven bestrijden van de discriminatie van de LGHTBI-community is daar een voorbeeld van. De culturele diversiteit en haar rijke pluraliteit aan singulariteiten is binnen de nieuwe staatsgerichtheid een waardevol doel op zichzelf geworden, waar zowel op (inter)nationaal als regionaal niveau aan gewerkt moet worden (Reckwitz, 2020, pp. 274–277).

Tegen deze nieuwe politieke concepten zijn verschillende verzetsvormen ontstaan. Deze kritische tendensen, door Reckwitz ‘cultureel essentialisme’ genoemd, verschijnen in diverse vormen. Zo is er het culturele nationalisme, het religieuze fundamentalisme en het rechts-populisme (Reckwitz, 2020, pp. 286). Deze laatmoderne groeperingen verschillen op een zestal kernpunten van traditionele collectieven. Het eerste verschil betreft de omgang met cultuur. Cultuur is voor de nieuwe groepen niet langer een benodigde infrastructuur om het alledaagse leven mogelijk te maken, maar is zelf een bediscussieerbaar thema geworden. Het tweede verschil is dat cultuur en de eigen groepsidentiteit ook politiek gemaakt worden, waardoor er bijvoorbeeld argumenten voor of tegen bepaalde identiteiten zijn ontstaan. Het derde verschil heeft betrekking op de digitale sferen waarbinnen de nieuwe collectieven mede tot stand komen. Dit is een nieuw aspect van groepsvorming (Reckwitz, 2020, p. 290).

Het vierde punt gaat over de vrijwillige deelname van subjecten die tot een laatmodern collectief behoren. De keuze tot deelname gaat nadrukkelijk deel uitmaken van de persoonlijke biografie van deelnemers. Het vijfde punt gaat over de noodzaak voor de nieuwe collectieven om zichtbaarheid te verwerven, waardoor dergelijke groepen ook naar buiten moeten treden. Ze proberen hierbij

om aantrekkelijk over te komen om nieuwe deelnemers en aanhangers voor zich te winnen. Hierbij lopen ze ook het risico om afwijzing te ervaren. Het laatste punt betreft het dialectische proces tussen de interne en de externe vorming van een collectief. Deze groepen vormen zichzelf, maar worden tegelijkertijd ook gevormd van buitenaf. De media of de staat kunnen constitutieve invloed hebben op een groep door bijvoorbeeld stevast over ‘de moslims’ of ‘de populisten’ te spreken (Reckwitz, 2020, pp. 290–291).

De laatste grote crisis van de laatmoderniteit is volgens Reckwitz nauw gelieerd aan de opkomst van dergelijke groeperingen. Deze crisis draait namelijk om de afbrokkelende invloed van de politieke sfeer en machten, waarmee Reckwitz zowel op de publieke politieke sfeer als de politieke instituties doelt. Voor het laatmoderne tijdperk was ‘de politiek’ nog in staat om controle uit te oefenen over de gehele samenleving, maar haar invloed is inmiddels sterk gefragmenteerd. Zo zijn er mede door de opkomst van social media legio kleinere publieke sferen ontstaan waarbinnen eigen politieke debatten gevoerd worden. We kunnen hierbij denken aan de rechts-populisten of religieuze fundamentalisten die hierboven aan bod kwamen. Dergelijke collectieven onttrekken zich regelmatig aan de algemene politieke sfeer, waarmee ze exemplarisch zijn voor deze contemporaine crisis (Reckwitz, 2020, p. 314).

Daarnaast veroorzaakt de nieuwe singuliere gerichtheid ook een verkrumming van de vroegere algemene idealen. De voorheen regulerende staat was leiding- en richtinggevend, maar de contemporaine staten zijn inmiddels nadrukkelijk op de bevordering van innovatie en onderlinge competitiviteit gericht. De beoogde doelstellingen van de staat zijn hiermee ook opgeschoven: het individu en diens consumptie en competitiviteit staan voorop. Persoonlijke successen zijn de leidraad geworden, waardoor de staat minder gericht is op het behalen van doelen die de gehele samenleving verder helpen. We moeten deze crisis in combinatie met de andere twee crises volgens Reckwitz interpreteren als een crisis van het algemene, omdat zij allen voortkomen uit de radicale gerichtheid op het singuliere van de laatmoderniteit (2020, pp. 314–315). Hiermee toont hij nogmaals zijn holistische werkwijze, omdat hij de gehele samenleving vanuit eenzelfde gerichtheid verklaart en problematiseert.

4.3 De hoofdlijnen van de individualiteitskritiek van Rosa

In *Resonance* gaat Rosa minder gestructureerd te werk dan zijn vakgenoot, maar ook hij merkt alarmerende dynamieken in de contemporaine samenlevingen op. Dit vloeit voort uit de continue en alomtegenwoordige versnelling, die we nu nader zullen bekijken.

4.3.1 Escalatie en het rennende individu

De verhouding van het subject tot de wereld is volgens Rosa grotendeels geïnstitutionaliseerd. Deze relatie gaat vooraf aan het ervarende subject en de stukjes wereld die ervaren worden, waarbij de onderlinge ontmoeting de betrokken partijen vormt en constitueert. Om de moderne problemen in deze

relaties goed te kunnen duiden is het dus noodzakelijk om scherp voor ogen te hebben wat de geïnstitutionaliseerde logica van dit tijdperk is. Volgens Rosa is de essentie van dit contemporaine tijdperk het voortdurende proces van ‘dynamization’, waarmee hij doelt op het alsnog sneller in beweging brengen van sociale, mentale en materiële relaties. Moderne samenleving kunnen hun eigen structuren alleen reproduceren en stabiliseren door deze continue dynamiek, waardoor een escalerende werking ontstaat. Hier koppelt Rosa drie escalerende imperatieven aan: groei, acceleratie en innovatie. We zien de werking van dit trio terug in het leven van de laatmoderne mens. Hoe succesvol iemand ook is op werkgebied of in het sociale leven; het moet in de toekomst nog efficiënter, beter en vernieuwender om de bemachtigde positie binnen te behouden (Rosa, 2021, pp. 404–407).

De alsnog veranderende en haastige moderniteit dwingt het subject om dynamischer te worden. De laatmoderne mens ervaart de druk om continu flexibel en innoverend te zijn. Dit is niet verwonderlijk, stelt Rosa. Zonder het vermogen om persoonlijke verandering te bewerkstelligen lopen individuen steeds het risico om de positie op de sociale ladder of in het werkgebied te verliezen, waarmee ook hun resources en ‘share of the world’ gevaar lopen. De huidige prestaties zijn geldend en men moet alsnog sneller rennen om de eigen plaats te behouden. Hierdoor komen mogelijke resonante verhoudingen met de wereld in het geding. Het ervaren van resonantie is immers dikwijls tijdrovend (Rosa, 2021, pp. 415–416).

Wanneer iemand eenmalig een boek of een instrument oppakt ontstaat er vrijwel nooit direct resonantie. De kans neemt toe wanneer iemand geconcentreerd en langdurig gaat lezen of musiceren. En ook een innige vriendschap vol resonantie ontstaat niet in een vluchtig ogenblik, omdat daar gedeelde ervaringen en opgebouwde herinneringen voor nodig zijn. Tijdens resonante ervaringen wordt de reguliere en lineaire tijdsbeleving bovendien dikwijls getranscendeerd. Volop in de resonantie zijn betekent dat de tijd even vergeten wordt en dat op de klok kijken resulteert in een verstoring of zelfs beëindiging van de resonantie. Dit schuurt duidelijk met de gehaaste laatmoderniteit waarin tijd altijd schaars is (Rosa, 2021, p. 416).

Het contemporaine subject wil logischerwijs het eigen bereik en de eigen ‘share of world’ zo groot mogelijk maken. Zo poogt het subject de wereld verkrijgbaar te maken door economisch kapitaal te vergaren, de wereld controleerbaar en begrijpelijk te maken door cultureel kapitaal op te bouwen en vooruit te komen door sociaal kapitaal te verzamelen en de resources en posities van anderen te gebruiken. Dit alles is gebaat bij het vergaren van fysiek kapitaal door het verbeteren van de eigen fitheid, aantrekkelijkheid en prestaties. We moeten er volgens Rosa voor waken dat we deze dominante levenshouding eenvoudigweg afschrijven als een verkeerd begrip van het goede en succesvolle leven. Vanuit de escalerende processen, institutionele onderdrukking van resonantie en hevige concurrentiestrijd in de laatmoderniteit gezien is deze houding rationeel. De eigen

positie, resources en ‘share of the world’ staan immers op het spel. Het subject moet steeds groeien en daarbij de concurrenten uit zien te schakelen, omdat men zoveel wezenlijks te verliezen heeft. Dit is onverenigbaar met de opbouw van tijdsintensieve resonantie, waarbij men ook open moet staan voor de oprechte ontmoeting met de ander (Rosa, 2021, pp. 417–418).

4.3.2 De grote crises

De hierboven omschreven ontwikkelingen hebben een aantal grote en institutionele crises opgeleverd. De overheersende logica van het escaleren is in de laatmoderniteit tegen haar politieke, planetaire en psychologische grenzen gebotst. De klimaatcrisis is illustratief voor de catastrofale consequenties die de geschetste tendensen kunnen hebben. Om voortdurende groei te bewerkstelligen heeft de mens bijvoorbeeld dermate veel schaarse materialen gebruikt dat er wereldwijd op diverse plaatsen tekorten aan uranium en water zijn ontstaan (Rosa, 2021, pp. 425–426).

In de politieke sfeer ontwaren we een nadrukkelijke focus op het creëren en stimuleren van competitiviteit. Of het nu om de markt, onderwijs of geopolitiek gaat; politieke spelers zien zich genoodzaakt om onderling competitief te zijn en blijven. Deze drang is zo dominant dat ideologische verschillen naar de achtergrond verdwijnen, wat volgens Rosa een verklaring kan zijn voor de laatmoderne onvrede met politieke systemen. Het aanhoudende escaleren zorgt daarnaast voor een ongekende psychologische belasting van individuen. Subjecten moeten groei en innovatie bewerkstelligen, maar tegelijkertijd blijven consumeren. Hierbij gelden de ongenadige imperatieven van competitiviteit en optimalisatie. Dit resulteert in de psychologische crisis van de laatmoderniteit: angststoornissen, depressies, burn-outs en gelijksoortige problematieken zijn alomtegenwoordig. Met deze voorbeelden poogt Rosa (2021) aan te tonen dat de institutionele en culturele gerichtheid op het vergroten van de menselijke ‘share of the world’ juist resulteert in een verlies van deze wereld en het uitdoven van mogelijkheden tot resonantie (pp. 426–427).

De algehele escalatie in de laatmoderniteit veroorzaakt een disharmonie tussen de overtuigingen en de daadwerkelijke acties van het laatmoderne subject. Veel contemporaine individuen geloven bijvoorbeeld in de noodzaak van duurzaamheid en milieuvriendelijkheid. Dezelfde personen gaan echter door de eerder omschreven imperatieven mee in het overmatige consumeren en excessief reizen dat kenmerkend is voor de laatmoderniteit. Rosa stelt dat de structurele imperatieven zo dwingend zijn dat de persoonlijke waarden van subjecten niet langer meetellen. In de politieke en economische sferen zien we soortgelijke frictie. Het idee van rijken die steeds rijker worden en armer die steeds armer worden druist in tegen de idealen van velen. Tegelijkertijd genereren en bestendigen de meeste individuele acties op politiek en economisch niveau deze tendens. En de meeste laatmoderne subjecten hechten grote waarde aan het doorbrengen van tijd met familie en vrienden, maar in de drukte van alledag komen ze hier vaak nauwelijks aan toe. Het laatmoderne subject ervaart dan ook

regelmatig vervreemding en een zeker schuldgevoel, omdat de activiteiten die aansluiten bij hun eigen sterke evaluaties ondergeschoven raken (Rosa, 2021, pp. 431–434).

Vanuit het bovenstaande zien we dat Rosa, net als Reckwitz, op holistische wijze te werk gaat. De manier waarop ze dit doen verschilt echter aanzienlijk. Rosa komt via uiteenzettingen over details tot omvangrijke conclusies over grotere structuren en dynamieken. Vanuit de leefwereld van het laatmoderne subject zoomt hij uit om grootschalige tendensen te kunnen ontwaren. Rosa omschrijft bijvoorbeeld verschillende manieren waarop contemporaine subjecten slapen, rondlopen, eten en datzelfde eten vervolgens ontlasten. Deze houdingen en gedragingen zijn voor hem exemplarisch voor de grotere verhouding van het menselijk subject tot de wereld, wat de leidraad is van zijn gehele boek.

De methode van Reckwitz is theoretischer en minder gericht op het individuele handelen en denken. Hij cirkelt als een helikopter boven de contemporaine samenlevingen en omschrijft de dynamieken die zich onder hem afspelen. De verhandelingen van Reckwitz beginnen doorgaans bij de grotere onderstromen die onder de details vloeien. Toch verkent ook hij een flinke verscheidenheid aan terreinen en aangelegenheden. Hij schrijft bijvoorbeeld over rechtspopulisme, arbeidscompetenties en architectuur, maar ook over kinderen krijgen, kleding en aantrekkelijke vakantie-reizen. Reckwitz begint vanuit een breder perspectief en zoomt in om zijn argumentatie te onderstrepen, terwijl Rosa vanuit detailniveau opstijgt naar veelomvattendere oogpunten. Bij beide auteurs is er echter sprake van een breedvoerige analyse waarin de contemporaine samenlevingen in hun geheel onder een vergrootglas komen te liggen.

4.4 Het rijkere begrip van de belemmerde individualiteit

De jongere generatie sociologen onderscheidt zich ook van hun voorgangers door hun grondige duiding van de positie van het laatmoderne individu. Waar de voorafgaande generatie zich voornamelijk bezighield met de manier waarop de individualiteit belemmerd wordt, poogt de jongere generatie dit aan te vullen door de ingrijpende gevolgen hiervan te tonen. Reckwitz en Rosa schetsen bovendien concreter hoe de precare en veelzijdige situatie van het laatmoderne individu er precies uitziet, waarbij ze oog hebben voor de complexiteit achter het persoonlijke handelen en denken van het subject.

4.4.1 De diepgaande en concrete gevolgen

In de inleiding zagen we hoe de voorafgaande generatie sociologen niet voorbijging aan de aleatoire situatie van het individu. De onzekerheid op de arbeidsmarkt, de beperkte keuzevrijheden door kapitalistische structuren en de afbrokkeling van de sociale cohesie kwamen bijvoorbeeld aan bod. Rosa en Reckwitz merken soortgelijke problemen op, maar werken de gevolgen hiervan veelomvattender uit. Zo signaleert Reckwitz eveneens een toenemende onzekerheid op de arbeidsmarkt, maar hij onderzoekt vervolgens ook de summere verschillen tussen succes en falen op dit gebied. Hij omschrijft

bijvoorbeeld de noodzakelijkheid van het vergaren van diverse interesses en kwaliteiten, het belang van informele competenties en de bruikbaarheid van geveinsde authenticiteit (zie 4.2.1).

De ingrijpende werking van de kapitalistische structuren wordt door de jongere generatie eveneens uitvoeriger bestudeerd. Rosa is ook overtuigd van de versturende invloed die dergelijke dynamieken kunnen hebben op de individualiteit, maar hij onderzoekt de uitwerking hiervan grondiger. Bepaalde karakteristieken van het laatmoderne kapitalisme blijken bijvoorbeeld het ontstaan van een depressie of burn-out in de hand werken. Ook benoemt hij wetenschappelijk onderzoek waaruit blijkt dat de empathie van duizenden Amerikaanse studenten tussen 1979 en 2009 met maar liefst 40% is afgenomen. De toename in algehele competitiviteit, grootschalige acceleraties op meerdere gebieden en de explosieve groei in het gebruik van schermen worden hierbij als waarschijnlijke oorzaken gegeven. Deze afname is dus onlosmakelijk verbonden met kapitalistische tendensen (Rosa, 2021, pp. 181–182).

De voorafgaande generatie sociologen signaleerde een teloorgang van de sociale cohesie door diverse ontwikkelingen rondom de individualiteit. Deze conclusie wordt eveneens onderstreept én aangevuld door de jongere generatie. Reckwitz bemerkt een verzwakking van de sociale solidariteit, waarbij hij de samenhang met andere problematiek toont. Hij verklaart de grootschalige afbrokkeling van de sociale cohesie aan de hand van de klassieke klassenscheidingen door bijvoorbeeld rijkdom en inkomen, maar vindt ook in de nieuwe culturele valorisaties en devaluaties een belangrijke oorsprong. Deze laatstgenoemde aspecten verscherpen de onderlinge klassengrenzen, met verdere polarisatie als gevolg (Reckwitz, 2020, pp. 201–206).

In zijn analyse van de laatmoderne klassen onderscheidt Reckwitz een ‘nieuwe middenklasse’ en een ‘oude middenklasse’. Hij verklaart dit onderscheid aan de hand van de nieuwe waarden en normen. In de nieuwe klasse wordt een andere vorm van het traditionele ‘goede leven’, met daarin een hoofdrol voor de singulariteit, nagestreefd. Tegelijkertijd wordt de oude middenklasse subtiel weggedrukt door de devaluatie van hun levensstijl en de daarbij behorende tevredenheid met de middelmaat (Reckwitz, 2020, pp. 203–206). De onderklasse wordt op explicietere wijze gedevalueerd. Zo wordt bijvoorbeeld hun ongezonde levensstijl - die vaak voortkomt uit de noodzaak om eerst te focussen op de grotere problemen die zich aandienen in hun leven - duidelijk lager ingeschaald dan de gezonde levensstijl van de nieuwe middenklasse (Reckwitz, 2020, pp. 255–258). Deze onderklasse probeert op haar wijze te vechten tegen deze devaluaties door haar eigen culture categorieën van singulariteit te scheppen. Dit alles resulteert in toenemende polarisatie tussen de verschillende klassen (Reckwitz, 2020, pp. 258–261).

4.4.2 De veelzijdige positie van het laatmoderne individu

In de analyses van de voorafgaande generatie sociologen lag het zwaartepunt op de wijze waarop externe krachten op het individu inwerken. Hoe het individu hier vervolgens mee omgaat kwam minder nadrukkelijk aan bod. De jongere generatie doet dit wel, waardoor men meer zicht krijgt op de complexe wisselwerking tussen het individu en de institutionele krachten. We zullen nu stilstaan bij de manier waarop Rosa en Reckwitz dit doen.

Het contemporaine subject ondergaat allereerst niet willoos de fundamentele verschuivingen van de laatste decennia, stellen beide sociologen. Rosa concludeert bijvoorbeeld dat er dikwijls een disbalans tussen de overtuigingen en de concrete handelingen van het laatmoderne subject bestaat (zie 4.3.2). De dwingende imperatieven en fundamentele structuren verhinderen de sensitiviteit voor resonantie van het subject. Het lukt simpelweg niet altijd om een resonante verhouding te bewerkstelligen, hoewel het subject hier wel naar verlangt. In dat licht is de lichamelijke van de menselijke relatie tot de wereld bijzonder interessant.

Zo analyseert Rosa de alomtegenwoordigheid van schermen in de contemporaine samenlevingen. Ze vormen volgens hem inmiddels het primaire medium voor vrijwel alle menselijke verhoudingen tot de wereld. We spelen, werken, communiceren, informeren, ontspannen en identificeren via schermen. Hier vloeit een tweetal grote gevolgen uit voort: uniformiteit en de reductie van het fysieke. Het eerstgenoemde verwijst naar de gelijkvormigheid van onze verhouding tot de wereld. Zowel het menselijke uitstrekken naar de wereld als het responderen van diezelfde wereld gebeurt grotendeels via hetzelfde kanaal en op dezelfde manier, waarbij we onze ogen en handen telkens grofweg op dezelfde manier inzetten (Rosa, 2021, p. 91).

Het tweede gevolg betreft de sterke reductie van de fysieke karakteristieken van de menselijke verhouding tot de wereld. De interactie met de wereld via een scherm heeft bijvoorbeeld geen smaak en geen geur. Door de verdorring en de gelijkvormigheid van het contact vervreemdt het subject van de materiële en dynamische wereld. Het is alsnog mogelijk om via digitale wegen resonantie te ervaren, maar toch is deze verschraving van onze mogelijkheden tot resonantie in de ogen van Rosa (2021) zorgwekkend (pp. 91–92). Bovendien blijkt uit wetenschappelijk onderzoek dat oogcontact van essentieel belang is voor het ontstaan van resonante relaties. In een tijdperk waarin schermen -en de daarbij behorende neerwaarts gerichte blik- dominant zijn ligt vervreemding dus altijd op de loer (Rosa, 2021, pp. 181–182).

Het lichamelijke aspect van dergelijke problematiek is soms nog letterlijker van aard. Rosa benoemt bijvoorbeeld de laatmoderne stijging van het aantal rugklachten. Dit vloeit volgens hem voort uit het grootschalige tekort aan beweging tijdens het werken van subjecten op de vele kantoren van de laatmoderne samenlevingen. Deze problematiek sijpelt door in diverse dimensies

van het contemporaine bestaan. Het menselijk lichaam kan niet meer meekomen met alle razendsnelle technologische en digitale ontwikkelingen. Fysieke overbelasting ligt continu op de loer. Dikwijls is er een totale ineenstorting, zoals een hartaanval of paniekaanval, nodig om de moderne mens echt te laten afremmen. De explosieve toename in het aantal stress-gerelateerde ziektes van het afgelopen decennia onderstreept deze ontwikkeling (Rosa, 2021, pp. 97–98).

Deze voorbeelden zijn slechts een greep uit de vele belemmeringen die Rosa opmerkt in de zoektocht naar resonantie. Naast deze afremmende dynamieken ontwaart hij bij het contemporaine subject tegelijkertijd een diepe sensitiviteit voor resonantie. In de laatmoderniteit is er dus enerzijds de dominante strategie van het toe-eigenen van zoveel mogelijk ‘resources’ en het vergroten van het eigen aandeel in de wereld, maar tegelijkertijd is er ook de hoop op het adaptief transformeren van diezelfde wereld. Met dat laatstgenoemde doelt Rosa op de moderne ‘belofte’ dat we een plek kunnen vinden waar de wereld tot ons spreekt, waar we ons thuis voelen en dat we van onszelf kunnen maken. Deze zoektocht naar resonantie strekt zich uit over het gehele leven van het moderne subject. Een harmonieus gezinsleven, een waardevolle carrière en spirituele ontwikkeling; het zijn allemaal voorbeelden van waar men naar streeft. De moderniteit smacht naar resonantie in alle dimensies van het bestaan. De wortels van de moderne gevoeligheid hiervoor liggen grotendeels in de Romantiek (Rosa, 2021, pp. 357–358).

Het thuis van het moderne subject is bij uitstek de plek waar het verlangen naar resonantie terug te zien is. Dat is een plek waar de wereld even responsief wordt en ‘gaat zingen’, waar het veilig is en waar we naar kunnen verlangen als we ervan verwijderd zijn. Rosa stelt dat het een moderne belofte is dat iedereen een dergelijk thuis kan vinden, waar hij ook een andere belofte aan koppelt: het vinden van een aantrekkelijke en responsieve plek die verder van ons af is. Hierbij kunnen we denken aan de fraaie wereldreizen die ons voorgeschoteld worden door reisbureaus. Het verwachte vinden van een stukje wereld dat ‘zingt’ en responsief is heeft niet altijd te maken met de fysieke omgeving, maar kan evengoed betrekking hebben op de sociale wereld. In de laatmoderniteit is het zowel een sociale verplichting als een sociale verwachting dat men op romantisch en vriendschappelijk gebied resonante relaties aangaat. En ook dit toont weer dat de laatmoderniteit een duidelijk verlangen naar en sensitiviteit voor resonantie kent (Rosa, 2021, pp. 359–364).

Vanuit de laatmoderne sensitiviteit voor resonantie, die historistisch gezien ongeëvenaard is qua kracht en reikwijdte, zijn allerlei eisen ontstaan. Het laatmoderne subject verwacht dat de wereld op allerlei manieren aantrekkelijk is. We willen dat de slaapkamer waarin we elke dag wakker worden aantrekkelijk is, dat we vervolgens een aantrekkelijk ontbijt kunnen nuttigen en dat er tijdens onze reis richting de werkplaats aantrekkelijke muziek door onze oordopjes klinkt. Deze ‘belofde’ resonantie werkt ook door op sociaal gebied, wat we bijvoorbeeld onderscheiden in de laatmoderne romantische relaties. Hierbinnen is het tonen van

interesse en het begaan zijn met het innerlijke leven van de partner inmiddels van grote waarde en wordt het in zekere zin zelfs vereist. In het werkveld spelen soortgelijke verwachtingen een wezenlijke rol: het laatmoderne subject verwacht een waardevolle, aantrekkelijke baan met ontwikkelingsmogelijkheden te vinden (Rosa, 2021, pp. 367–368).

De grote gevoeligheid voor resonantie lijkt te schuren met het grootschalige mislukken van resonante relaties. Rosa verklaart dit door te stellen dat het laatmoderne subject geen werkelijke resonantie ervaart, maar slechts simulaties hiervan. We zagen al meermaals dat het imperatief van de contemporaine tijd het vergroten van de eigen ‘share of the world’ is. Dit ideaal correleert met de dominante levenshouding waarin de wereld op instrumentele wijze zo toegankelijk mogelijk gemaakt moet worden, wat een gedempte relatie tot de wereld impliceert. Het vinden van resonantie is een tweede fundamentele motor achter het laatmoderne handelen. Dit verlangen naar resonantie werkt echter het maximaliseren van de eigen resources in de hand, omdat men op die manier ook eerder resonantie meent te kunnen vinden. Wanneer iemand bijvoorbeeld meer financiële middelen heeft is het mogelijk om vaker naar verre oorden af te reizen, waardoor de kans op resonante reiservaringen ogenschijnlijk toeneemt (Rosa, 2021, pp. 368–370).

Hier doen verschillende problemen de kop op. Zo worden verlangens naar resonantie gecommmercialiseerd, waarmee men poogt om controle te krijgen over de vervulling van de prangende wensen. Via een dure yoga-cursus kan iemand bijvoorbeeld weer harmonie bereiken ten opzichte van het eigen lichaam. Op sociaal gebied zien we soortgelijke pogingen tot grip op resonantie middels het online kwantificeren van likes en vrienden. Hierbij ontbreekt het dikwijls aan de ontmoeting met de contradictoire en onbereikbare ander, waardoor werkelijke resonantie niet ten tonele verschijnt. Vanuit dit gebrek ontstaat een zoektocht naar steeds intensere prikkels, om op die manier de leegte op te vullen. De processen van escalatie die kenmerken zijn voor de laatmoderniteit werken hier dus op schadelijke wijze door. In combinatie met de laatmoderne competitiedrang ontstaat vervolgens een complexe en giftige cocktail. Het subject poogt zich onder te dompelen in de resonante beleving van muziek, natuur of het eigen werk met de mogelijke voordelen op de sociale en economische markt in het achterhoofd. Resonantie wordt zelfs een mogelijkheid om de eigen ‘share of the world’ te vergroten en de winkansen in de competitieve worstelingen van alledag te maximaliseren (Rosa, 2021, pp. 370–372).

In dit alles zien we de giftige dubbelzinnigheid die optreedt rond Rosa’s individualiteit. Enerzijds zijn er de institutionele invloeden die het gehele leven van het laatmoderne subject doortrekken en de zoektocht naar resonantie bemoeilijken. Tegelijkertijd wordt hetzelfde subject gekenmerkt door een verlangen naar en een sensibiliteit voor resonantie. Het lijkt hier dus te gaan om een subjectieve hunkering die tegengewerkt wordt door externe krachten. Dit is echter een onvolledig beeld, want we zagen dat het subject zichzelf ook kan

tegenwerken met onrealistische verwachtingen en onjuiste pogingen tot het creëren van resonantie. Deze analyse rondom de internalisering van problematische structuren en dynamieken verrijkt de eerdere ontdekkingen van de voorafgaande generatie sociologen.

Bij Reckwitz treffen we eveneens een worstelend individu aan. We bemerkten in zijn werk de aanwezigheid van dwingende en normatieve culturele idealen, sturende economische tendensen en de algehele fragmentatie van de politiek. In dit samenspel van krachten begeeft het individu zich met de eigen idealen, verlangens en handelingen. Dit individu kan zich volgens Reckwitz verzetten tegen deze externe invloeden, wat eerder in deze scriptie al te berde gebracht werd in de vorm van de sociale en politieke tegenbewegingen (zie 4.2.3). Hier werd al iets duidelijk van de complexe situatie waarin het individu zich bevindt. Deze tegenbewegingen vinden namelijk nog steeds binnen de bestaande structuren plaats en maken zelfs deel uit van deze structuren. We kunnen deze ogenschijnlijk abstracte dynamiek concreter uittekenen aan de hand van Reckwitz' concept van negatieve singulariteit, waarbij met name de extremistische uitwassen interessant zijn.

De emphatische gerichtheid op singulariteit bestaat bij de gratie van sociale processen van waardering en evaluatie. Op dat gebied zijn er ook radicale schaduwzijden ontstaan. Terroristische aanslagen en 'mass shootings' zijn daar een gruwelijke illustratie van. Reckwitz ziet deze gewelddaden als singuliere acties met politieke connotaties. De schietpartij op Columbine High School, de aanslagen van Anders Breivik in Noorwegen en de IS-gewelddaden in het Midden-Oosten zijn exemplarisch voor dit type daden. Het zijn niet de intenties, maar het demonstratieve karakter die deze geweldplegingen van politieke aard maken. De structuren en processen rondom singulariteit vormen de infrastructuur voor deze daden. Kenmerkend hiervoor is dat de gewelddaad voor een publiek wordt gepleegd, waarbij de slachtoffers vaak tot op een zekere hoogte willekeurig zijn. Het gaat om een potentieel globaal publiek dat via de media bereikt kan worden. Er wordt hierbij gepoogd om het publiek op zeer extreme wijze affectief te beïnvloeden. De singuliere processen rondom zichtbaarheid en waardering worden op rigoureuze wijze gebruikt, waarmee dergelijke gruweldaden een negatief singulier karakter krijgen (Reckwitz, 2020, pp. 305–307).

Deze extreme acties hebben een unieke karakteristiek. Het gaat hier namelijk om bewuste daden, want de daders willen negatieve singulariteit bereiken. Deze gewelddaden moeten we zien als een trotse viering van de singulariteit. Hiermee breekt dit demonstratieve geweld van de laatmoderniteit met vroegere aanslagen en schietpartijen, omdat het geweld een doel op zichzelf en daarmee een culturele praktijk geworden is. Het esthetische element en de encenering spelen ook een zwaarwegendere rol. Er moet immers 'opgetreden' worden voor een publiek. Deze extreme acties tonen ons een groots detriment van de laatmoderne samenleving waarin zelfverwerkelijking, zichtbaarheid en positieve waardering geëist wordt. De daders van dergelijke gruweldaden zijn namelijk doorgaans

‘sociale losers’ die niet kunnen voldoen aan deze nieuwe normen (Reckwitz, 2020, pp. 307–309). In deze gewelddadige dieptepunten wordt een opmerkelijke tweeledigheid zichtbaar. Enerzijds schept het singuliere krachtenspel de voorwaarden voor het ontstaan van dergelijk extremisme, waarna de singuliere geweldsdaad als het ware als een exorbitante aanklacht tegen ditzelfde krachtenspel ingezet wordt. Om dit te bereiken wordt er echter via de spelregels van het singuliere spel gespeeld. De aanklacht tegen de fundamentele dynamieken vindt dus binnen en via dezelfde dynamieken plaats.

In de bovenstaande voorbeelden is te zien hoe het laatmoderne subject in zekere zin een speelbal is van externe krachten, wat aansluit op de onderzoeken van de voorafgaande generatie sociologen. Zij vermeldden hierin eveneens hoe de zelfperceptie van het individu is getransformeerd. Voor Rosa en Reckwitz stopt de ontleding hier echter niet. Zij bekijken namelijk ook uitvoerig hoe het ambigue subject tegenstribbelt. Ze omschrijven bijvoorbeeld hoe er op de verkeerde plaatsen naar resonantie gezocht wordt en hoe de singuliere structuren juist bestendig worden door bewegingen die deze structuren bekritisieren. Dit alles resulteert in een vollediger en rijker begrip van de belemmerde individualiteit die al eerder werd opgemerkt.

4.5 De oplossingsgerichtheid

Het laatste punt waarop de jongere generatie zich differentieert van haar sociologische voorgangers betreft de sterkere oplossingsgerichtheid en normatieve lading in hun werk. Het is hierbij van belang om het verschil tussen beide auteurs te benadrukken. Het werk van Rosa is namelijk onmiskenbaar normatief van aard, terwijl Reckwitz theoretischer en minder gericht op het individuele handelen en denken is. Beide auteurs dragen echter oplossingen aan voor de grootschalige problemen die zij ontwaren, waar we nu bij stil zullen staan.

4.5.1 Omgang met de crisis van het algemene

Eerder in de scriptie kwamen de drie hoofdcrisis van Reckwitz’s uiteenzetting in *The Society of Singularities* al voorbij: de crisis rond erkenning, de crisis rond zelfverwerkelijking en de crisis rond politiek. Ze komen allen voort uit de radicale gerichtheid op het singuliere die de laatmoderniteit kenmerkt, waardoor ze samen de driekoppige crisis van het algemene vormen (zie 4.2.3).

Na de ontvouwing van deze crises poneert Reckwitz zijn ideeën over de juiste benadering hiervan. Voor hij dat doet zet hij uiteen hoe complex het zoeken naar oplossingen in deze kwesties is. Dit blijkt bijvoorbeeld in de crisis rond erkenning. De politieke krachten zien zich daarin namelijk geconfronteerd met de opdracht om de sociale status van bepaalde beroepsgroepen te herwaarderen, om op die wijze de eerder benoemde verliezers te helpen. Het is mogelijk om deze zaken binnen de politieke sfeer grondig te bespreken en te doordenken, maar het blijft vrijwel onmogelijk om de singuliere processen rondom waardering en devaluering te controleren en te reguleren. Een gelijksoortige desillusie doet zich voor rondom de crisis van de zelfverwerkelijking: er worden talloze mensen

slachtoffer van dit dwingende ideaal. Reckwitz ziet een tweetal mogelijke oplossingen voor dit probleem. Allereerst is er de potentie om ons in dit opzicht nog nadrukkelijker op het singuliere te richten, waardoor werkelijk iedere vorm van uniciteit gewaardeerd wordt. Een tweede mogelijkheid doet zich voor via het concept van zelflimitering. Hierbij probeert men om de torenhoge verwachtingen rondom zelfverwerkelijking te temperen en te relativiseren (Reckwitz, 2020, pp. 316–318).

Op politiek gebied bemerkt Reckwitz tegenbewegingen in de vorm van reconstructies van het algemene, waarbij er tendensen zijn richting politieke universaliteit en universeel geldende normen. Dergelijke initiatieven kunnen mogelijk helpen in de zoektocht naar antwoorden op grootschalige problemen. Deze pogingen zijn niet langer gestoeld op dezelfde gronden als voorheen, maar Reckwitz signaleert nieuwe vormen van datgene wat hij ‘regulatory liberalism’ noemt. Hierbinnen worden pogingen gedaan om de algemene staatinstellingen nieuw leven in te blazen. Hoewel hij aanzetjes tot oplossingen voor de crises aanreikt, benadrukt Reckwitz dat de singuliere tendensen niet zomaar zullen verdwijnen. Toekomstige samenlevingen zien zich dus geconfronteerd met de taak om de problemen hierbinnen het hoofd te bieden (Reckwitz, 2020, pp. 318–319).

4.5.2 Het bevorderen van de resonantie

De oplossingsgerichtheid is bij Rosa geprononcerder aanwezig dan bij zijn vakgenoot Reckwitz. In *Resonance* omschrijft Rosa (2021) namelijk niet alleen met welke problemen de contemporaine samenlevingen te kampen hebben, maar voornamelijk hoe het anders zou kunnen en moeten. Door middel van resonantie, waarvoor de laatmoderne mens een grote gevoeligheid heeft, kan er een goede en gezonde verhouding met de wereld ontstaan. Door het gehele boek schetst Rosa welke vormen resonantie kan hebben en welke mogelijkheden tot het scheppen van resonantie al bestaan. Hij modelleert aan het einde van zijn betoog ook enkele concrete toepassingen die de grootschalige zoektocht naar resonantie ten goede kunnen keren.

Om de contouren van een resonante toekomst scherp uit te kunnen tekenen gaat Rosa allereerst in op de politieke dimensies van de contemporaine samenlevingen. Hierbinnen vervult alles wat in het vooruitzicht ligt een wezenlijke rol. Hiermee doelt Rosa op de wijze waarop politieke partijen van over het gehele spectrum allemaal een andere toekomstige samenleving beloven en uittekenen. Toch hebben ze een gemene deler: de wereld toegankelijker maken via escalerende processen. Zo worden er meer banen, hogere inkomens, betere infrastructuren, eerlijkere verdelingen, toegenomen veiligheid en meer klimaatmaatregelen beloofd. Rosa stelt een alternatief voor het escalerende uitbreiden van onze relaties tot de wereld voor. Hij wijst op het belang van de resonante kwaliteit van deze relaties. Dit moet de graadmeter worden van onze politieke en individuele acties, waarbij vervreemding kan fungeren als indicator van mogelijke kritiek (Rosa, 2021, pp. 435–436).

Dit voorstel klinkt veelbelovend, maar hoe kan de escalerende grondhouding van de laatmoderniteit dermate grondig getransformeerd worden? Rosa stelt allereerst dat hij niet pleit voor een terugkeer naar oude systemen en statische dynamieken. Zijn gedroomde samenleving draagt nog steeds de potentie tot groei, acceleratie en innovatie in zich. Het verschil is dat dit niet langer noodzakelijk is om de geïnstitutionaliseerde status quo te behouden. Daarnaast pleit Rosa voor revolutionaire veranderingen in bepaalde dimensies. Zo poneert hij de noodzaak van de invoering van een gegarandeerd en onvoorwaardelijk basisinkomen. Hierdoor verzwakt de laatmoderne concurrentie en continue drang tot vernieuwing en groei, omdat er een bepaalde zekerheid wordt ingebouwd. De overkoepelende angst neemt af, waardoor de escalerende imperatieven niet langer een noodzaak zijn (Rosa, 2021, pp. 436–439).

Om een samenleving te laten ontstaan die primair gericht is op resonantie zijn dergelijke baanbrekende veranderingen noodzakelijk, stelt Rosa. Om de geïnstitutionaliseerde en gedempte relaties tot de wereld te heroriënteren zullen dezelfde instituties hervormd moeten worden. Dit betekent niet dat de gedempte relaties tot de wereld volledig uitgebannen moeten worden. Er zijn immers talloze wetenschappelijke, economische en technologische successen die via gedempte relaties tot de wereld de noodzakelijke condities voor het beleven van resonantie hebben gestimuleerd. Er zal echter wel een nieuwe balans moeten ontstaan, waarbij de resonante verhouding dominant dient te zijn. Deze grootschalige vernieuwing zal volgens Rosa zowel van bovenaf als van onderaf moeten plaatsvinden (2021, pp. 440–441).

In de contemporaine samenlevingen ziet Rosa via kleine kiertjes al wat licht van zijn gewenste vernieuwing naar binnen schijnen. Hij ziet hoe burgers gezamenlijk energievoorraden beheren, hoe de natuur en het stedelijke soms in elkaar overvloeien en hoe vluchtelingen regelmatig echt een eigen stem krijgen. Dergelijke initiatieven zijn nog futiel, maar kunnen als basis fungeren voor fundamentele veranderingen. Hoe dit in gang gezet moet worden is volgens Rosa niet in een stappenplan uiteen te zetten. Met zijn resonantie-theorie hoopt hij echter aangetoond te hebben dat een andere verhouding tot de wereld mogelijk is. Het verlangen naar resonantie was er al, maar het heeft nu ook een gelaat gekregen (Rosa, 2021, pp. 442–443).

Door de normatieve geladenheid en de oplossingsgerichtheid van hun werk onderscheidt de jongere generatie sociologen zich van de voorafgaande generatie sociologen. De sociologische wegbereiders analyseerden voornamelijk hoe het individu gevormd wordt door institutionele krachten, terwijl hun navolgers nadrukkelijker nadenken over hoe het nu verder moet.

5. Kritische blik op de verschillen

In de bovenstaande tekstgedeeltes zijn diverse aanvullingen en verschillen aan bod gekomen. Het is nu tijd om deze behandelde elementen aan een kritische blik

te onderwerpen, om op die manier te onderzoeken of de jongere generatie daadwerkelijk een substantiële toevoeging biedt aan de individualiteitskritiek van hun sociologische voorgangers.

5.1 Vaagheid en het gebrek aan nuance

De holistische werkwijze van Rosa en Reckwitz heeft een aantal voordelen. Zo ontstaat er een rijker en completer beeld van de contemporaine samenlevingen, waarbij er ook aandacht is voor de vele interagerende elementen en processen. Daarnaast geeft deze werkwijze de mogelijkheid om grootschalige oplossingen aan te dragen. Wanneer er één sturende en samenbindende factor is, zoals de gerichtheid op singulariteit, kan er via aanpassingen op dat gebied een heleboel tegelijkertijd veranderen. Naast deze nuttige elementen bevat de holistische aanpak enkele knelpunten. Zo is er een vaagheid in de terminologie en graadmeters te ontwaren. In het werk van Rosa komen bijvoorbeeld diverse veelomvattende begrippen en concepten voorbij die met vaagheid omgeven zijn, waarvan ‘resonantie’ en ‘vervreemding’ voor dit kritiekpunt relevant zijn.

Rosa hanteert verschillende definities en omschrijvingen van de term ‘resonantie’. Hij laat een wezenlijke vraag echter onbeantwoord: hoe kunnen we de mate van resonantie meten? Resonantie is de sleutel tot een goede verhouding met de wereld, waarmee het ook een drastische toename in de individuele levenskwaliteit van het laatmoderne subject kan veroorzaken. Wezenlijke resonantie kan volgens Rosa (2021) niet bestaan zonder een zekere mate van toegankelijkheid (p. 172). Hij maakt echter nergens in zijn verhandelingen duidelijk hoe we deze balans kunnen meten en wanneer er ‘genoeg’ resonantie is om te spreken van een succesvolle verhouding tot de wereld.

Een soortgelijke problematiek doet zich voor rondom Rosa’s idee van de politieke sfeer als mogelijke sfeer van resonantie. Hij onderscheidt een potentie tot resonantie tussen de politiek en burgers, maar deze mogelijkheid lijkt in de laatmoderniteit volledig versteend te zijn. Burgers verwijten politici onverschillig te zijn tegenover hen, terwijl politici beweren onvermijdelijk vast te zitten in reactieve processen die ontstaan vanuit de structurele druk die uitgaat van allerlei opkomende problemen (Rosa, 2021, p. 216). De mogelijkheid tot politieke resonantie blijft echter bestaan. Om dit te kunnen begrijpen moeten we de fundamenteën bekijken. Volgens Rosa is de moderne democratie gebouwd op het idee dat ieder individu een stem moet krijgen en dat deze stem vervolgens ook gehoord moet worden. Hij stelt dat het hier niet zozeer om spraak, maar eerder om een muziekvorm gaat. Muziek kan de relatie van de mens tot de wereld modereren, transformeren en modeleren. In dit licht kunnen we democratische processen begrijpen als het aanhoudende modeleren en modereren van onze collectieve relatie tot de wereld en de rol die wij daarbinnen vervullen. De democratie wordt hierdoor een resonante dimensie waarin subjecten zichzelf laten horen en tegelijkertijd aangeraakt worden door het luisteren naar anderen (Rosa, 2021, pp. 217–218).

Het verlangen naar dergelijke politieke resonantie kent ook een aperte schaduwzijde. Deze kant zien we duidelijk terug in de geschiedenis van het fascisme. Rosa haalt specifiek het Duitse nationaalsocialisme aan. De leiders van deze beweging waren responsief tegenover de burgers, waarbij ze de wereld in beweging brachten en mensen raakten door hun liederen, parades, uniformen en andere uitingen. Dit lijkt ogenschijnlijk op resonantie, maar hier is geen sprake van een daadwerkelijk responsieve verhouding ten opzichte van de wereld. Er klonk slechts een echo van een buitensluitende groep extremisten. We moeten het nationaalsocialisme dan ook als een vervreemdende relatie tot de wereld zien (Rosa, 2021, pp. 219–220). De democratie als een sfeer van resonantie definiëren brengt dus de nodige risico's met zich mee, want dit kan dramatische gevolgen hebben. Volgens Rosa (2021) is het echter noodzakelijk dat we dit blijven doen, omdat de laatmoderne verhouding tot de wereld anders onvermijdelijk gedempt en vervreemd zal blijven (p. 225).

Deze normatieve stellingname is problematisch, omdat er geen duidelijke graadmeters worden gegeven. Wanneer je de politieke dimensies interpreteert als een sfeer waarin resonantie kan ontstaan, dan is het noodzakelijk om deze positieve potentie te beschermen tegen de negatieve capaciteit die de politieke dimensie eveneens in zich heeft. Rosa merkt de emancipatoire mogelijkheden van de politieke krachten op (ieders stem mag klinken en gehoord worden) en stipt via het fascisme aan hoe negatieve en gevaarlijke tendensen resonantie kunnen misbruiken. Hij geeft echter geen heldere richtlijnen om de twee te onderscheiden, waarmee hij zijn eigen stellingname ondergraaft. Om dit een verdedigbaar standpunt te maken is het noodzakelijk om richtlijnen te geven waarmee het onderscheid tussen emancipatoire en onderdrukkende systemen gedifferentieerd kan worden. Hierin schiet Rosa tekort.

De socioloog Andreas Hess (2019) ontwaart een soortgelijke vaagheid in *Resonance*. Hij stoort zich aan het gemak waarmee Rosa ambigue en discutabele concepten en theorieën tevoorschijn tovert, waarbij we bijvoorbeeld kunnen denken aan zijn gebruik van de termen 'post-growth society' en 'late modernity'. Deze termen worden niet duidelijk ingekaderd, maar wel volop gehanteerd. Hess vraagt zich vervolgens terecht af hoe we nu precies kunnen bepalen wanneer iets 'late' of 'post' is. Hij omschrijft het laatste gedeelte van het boek, waarin deze terminologische en conceptuele vaagheid volop aanwezig is, dan ook als 'underdeveloped' (Hess, 2019, p. 2).

De breedvoerige blik van Rosa resulteert ook in het verlies van bepaalde nuances. In zijn pogingen om resonantie tegenover vervreemding te poneren heeft hij niet altijd oog voor de grensgevallen en de mogelijke ambiguïteit. Dit komt scherp naar voren in zijn uiteenzettingen over geweld. Rosa serveert het gebruik van geweld meermaals af als een vorm van vervreemding, een indicator van een gedempte relatie tot de wereld. Zo omschrijft hij hoe vervreemding dikwijls resulteert in gewelddadige handelingen in een poging om de vijandige of onverschillige wereld te veranderen (Rosa, 2021, p. 118). Daarnaast noemt hij de

terroristische organisaties IS en Al Qaida ‘modern’ vanwege hun escalerende gebruik van geweld en steeds verdere vervreemding (Rosa, 2021, p. 414). In zijn analyses van oorlog, terrorisme en andersoortig geweld ruimt Rosa geen plaats in voor eventuele resonantie die hierdoor kan ontstaan. Kan er door sadomasochisme, waarbij pijn voor plezier moet zorgen, bijvoorbeeld geen resonantie ontstaan? En kunnen vechtsporters geen resonante connectie opbouwen tijdens een ‘gewelddadige’ oefening? Rosa negeert dergelijke handelingen echter volledig in zijn analyse.

Hess merkt eveneens een nijpende afwezigheid op. Hij mist de juridische dimensies in dit boek. Dat deze thematiek ontbreekt is voor hem onbegrijpelijk, omdat juist juridische praktijken, procedures en theorieën uitstekende en concrete illustraties voor zowel resonantie als vervreemding kunnen bieden (Hess, 2019, p. 2). Anne Fuchs (2020), een academisch specialiste wat betreft moderne Duitse literatuur, signaleert in een kritische lezing van *Resonance* ook een tekortkoming in Rosa’s aanpak. In zijn poging een holistische theorie te scheppen heeft Rosa volgens haar onvoldoende oog voor de grootsheid van de technologische doortrekking van het laatmoderne leven. Moderne en digitale communicatievormen krijgen vrijwel alleen een plek binnen Rosa’s overdenkingen over vervreemdende invloeden. Hiermee lijkt hij technologie als een externe kracht buiten de resonante potentie van de samenleving te zien, waarmee de socioloog voorbijgaat aan de mogelijkheden van het mutuele constitueren van beide dimensies. Hij loopt hierdoor een mogelijkheid mis tot het compliceren en verrijken van zijn werk, stelt Fuchs (2020, pp. 3–4). Door het ontbreken van diverse considerabele onderwerpen en invloeden blijft de potentie in de uiteenzettingen van Rosa gedeeltelijk onbenut.

De onderbelichting van bepaalde gebieden vindt ook op letterlijke wijze plaats bij Rosa en Reckwitz. Zo vormen de westerse samenlevingen bij beide auteurs de rode draad in hun analyses en is er slechts sporadisch aandacht voor andere samenlevingen. Het is in dit licht treffend hoe Reckwitz in zijn inleiding schrijft over ‘certain areas in Latin America, Asia or Africa’, maar tegelijkertijd wel enkele westerse landen bij naam noemt (Reckwitz, 2020, p. 11). In zijn latere uiteenzettingen neemt hij vervolgens nadrukkelijk de westerse samenlevingen als leidraad, waardoor de samenlevingen daarbuiten onderbelicht blijven. Zo kijkt Reckwitz in zijn analyse van het laatmoderne werkveld voornamelijk naar de westerse dimensies, terwijl de arbeidsmarkt in andere delen van de wereld ongetwijfeld andere gebruiken en tradities kent. Hier staat Reckwitz echter nauwelijks bij stil. Door te kiezen voor een specifieke gerichtheid gaan bepaalde wezenlijke contexten en nuances verloren, waardoor de algehele analyse nog aangescherpt en verrijkt had kunnen worden.

Deze onnauwkeurige omgang met tijd en ruimte veroorzaakt meer problemen, concludeert Wagner (2018). Hij merkt op dat Reckwitz refereert aan voorbeelden en onderzoeken die zich uitstrekken over tal van samenlevingen uit de laatste decennia. Deze voorbeelden en bewijzen worden niet op systematische wijze

afgebakend, waardoor de argumentatie aan geloofwaardigheid inlevert. Reckwitz probeert een algemene en grootschalige tendens aan te tonen, waardoor het idee ontstaat dat de singuliere samenleving op homogene wijze op verschillende tijden en plaatsen verschijnt (Wagner, 2018, p. 526). Druist dit niet in tegen het grondbeginsel van een singuliere en daarmee unieke samenleving? Reckwitz stelt daarnaast dat er altijd een zekere relatie tussen het algemene en het singuliere is blijven bestaan. Hij beweert tegelijkertijd dat de laatmoderniteit gekenmerkt wordt door een dominantie van de singuliere gerichtheid, maar hoe is dit overwicht te bewijzen zonder duidelijke richtlijnen? Het verzamelen van diverse illustraties van deze gerichtheid toont wellicht haar bestaan aan, maar dit bewijst volgens Wagner nog niet dat ze ook daadwerkelijk overheersend is in alle sociale dimensies (2018, pp. 526–527).

Door meer oog te hebben voor de globale ontwikkelingen en structuren van de laatste decennia had Reckwitz bovendien een rijker begrip van de singulariteitsprocessen gehad, stelt Wagner. Het singulariseren van goederen, waardoor ze een hogere culture waarde verkrijgen, kunnen we volgens hem namelijk ook interpreteren als een poging van Europese machten om het bestaande welvaartsverschil in de globale context te bestendigen tegenover ‘opkomende samenlevingen’. De industrialisatie van dergelijke samenlevingen vloeit vervolgens weer gedeeltelijk voort uit het westerse externaliseren van productie met hoge milieubelasting, lage lonen en weinig vereiste vaardigheden. Tegelijkertijd profiteren de westerse samenlevingen nog steeds van de consumptie van dergelijke productie. Volgens Wagner vinden we de ‘background structure’ van de Europese singularisering dan ook het nadrukkelijkst terug in de rest van de wereld (2018, pp. 529–530). Het ontbreken van een blik op deze invloeden en structuren verschaalt de algehele analyse van Reckwitz.

Rosa is zich ogenschijnlijk meer bewust van de verschillende contexten die aan tijden en plaatsen gebonden zijn. Hij toont niet blind te zijn voor de beperkingen van zijn eigen werk door te stellen dat culturen en tijdperken van invloed zijn op de mogelijke verhoudingen tot de wereld. Zo zijn de relaties tot de wereld in het laatmoderne westen compleet anders dan dezelfde verhoudingen van de Australische Aborigines (Rosa, 2021, pp. 128–129). Desondanks geeft hij niet duidelijk aan welke elementen van de verhouding tussen het subject en de wereld algemeen of universeel zijn en welke elementen cultuur- of tijdgebonden zijn. Hierdoor ligt relativisme op de loer, omdat het twijfelachtig wordt welke onderdelen precies onmisbaar zijn en welke onderdelen mogen verschillen. Dit komt het normatieve standpunt van Rosa niet ten goede.

5.2 Haastige en onvolledige oplossingen

De oplossingen die Rosa en Reckwitz aandragen bevatten eveneens enkele kwestieuze punten. Aan het slot van *The Society of Singularities* bespreekt Reckwitz bijvoorbeeld de crisis van het algemene, die bestaat uit de crises rond erkenning, zelfverwerkelijking en politiek (zie 4.2). Hiervoor draagt Reckwitz enkele mogelijke oplossingen aan, maar hij komt niet met een grondig

uitgewerkte en normatieve stellingname over de juiste inrichting van een samenleving. Zo stelt Reckwitz dat het herstellen van algemene staatsinstellingen en een nog nadrukkelijker gerichtheid op het singuliere kunnen helpen om de contemporaine crises het hoofd te bieden. Deze concepten werkt hij echter zeer summier uit, waarbij hij geen concrete schets geeft van de mogelijkheden.

Het schuurt dat Reckwitz diverse structuren en processen wel als de grote ‘crises’ van onze tijd bestempelt, maar zelf geen uitgedacht alternatief aandraagt. Hij lijkt zich via zijn plotselinge en niet goed uitgewerkte normativiteit bovendien in lijn van de normatieve traditie binnen de kritische theorie te plaatsen, hoewel hij zichzelf expliciet van deze traditie distantieert (zie 2.1). Volgens de socioloog Nikolaj Schultz (2021) is het niet zozeer problematisch dat Reckwitz zich hier methodologisch inconsequent toont, maar is het kwetsuuzer dat Reckwitz een aanzienlijke potentie in zijn uiteenzettingen onbenut laat: “The problem is rather that the book ends up not explicitly considering the very question that its analysis had paved the way for – this being the question regarding the relationship between late modernity, the individual, power and freedom”.

Een soortgelijk vraagteken komt op als we bekijken hoe Reckwitz het individu uiteindelijk achterlaat. Hij omschrijft hoe de institutionele invloeden, kapitalistische krachten en sociale structuren van de laatmoderniteit op het individu inbeuken, maar hij waakt tegelijkertijd voor het verlangen naar de oude samenlevingen en de toenmalige gerichtheid op het algemene. Hierdoor rijst de vraag hoe het individu zich dan staande dient te houden. Zowel de singulariteit als de standaardisatie en de algemeenheid dragen grote risico’s mee voor het individu, dus welke positie blijft er over? Op deze vraag geeft Reckwitz geen duidelijk antwoord. Hij laat de potentie in zijn scherpe analyses gedeeltelijk onbenut door de geringe uitwerking van zijn beoogde omgang met de talloze crises die de contemporaine samenlevingen plagen. De socioloog had de keuze kunnen maken om louter descriptief te werk te gaan, maar hij poogt zelf om alternatieven te vinden. Wanneer deze keuze gemaakt wordt is het essentieel om deze alternatieven grondig te doordenken en uit te werken, maar dat wordt niet afdoende gedaan.

Hoogleraar Ali Aslan Gümüşay (2018) onderschrijft deze spanning in zijn kritische bespreking van *The Society of Singularities*. Hij merkt de kracht van het analytische narratief op, maar vraagt zich af hoe het nu precies verder moet. Hoe moeten de laatmoderne samenlevingen bijvoorbeeld een functionerende balans zien te vinden tussen singulariteit en saamhorigheid? Bovendien merkt Gümüşay dat er methodologische onzorgvuldigheid ontstaat in Reckwitz’ behandeling van dergelijke spanningen. De socioloog omschrijft bijvoorbeeld hoe politieke bewegingen zich verzetten tegen de alomtegenwoordige singularisatie (zie 4.2.3). Dit is echter tautologisch en moeilijk falsifieerbaar, stelt Gümüşay. Iedere vorm van verzet tegen de singuliere systemen en structuren kan namelijk geïnterpreteerd worden als een nieuwe vorm van singulariteit (Gümüşay, 2018, pp. 3–4). Het blijft de vraag hoe het laatmoderne individu dan ooit uit de

schaduwzijden van de singulariteit zal kunnen treden. Het summier uitgewerkte toekomstbeeld van Reckwitz geeft hier een onvolledig antwoord op.

Rosa lijkt niet in dezelfde valkuilen te trappen. Hij wijdt immers vrijwel zijn volledige *Resonance* aan de uiteenzetting van een alternatief voor de problematische levenshouding die de contemporaine samenlevingen domineert. Wanneer het echter op de concrete invulling van de benodigde veranderingen aankomt schiet ook zijn betoog tekort. Hij geeft weliswaar aan dat de gewenste alternatieven niet simpelweg in een stappenplan in te kaderen is, maar hij geeft zelf toch al enkele richtlijnen. Zo pleit hij voor de invoering van het onvoorwaardelijke basisinkomen, waarna hij enkele voordelen van dit systeem opsomt. Hij benoemt dat het plan haalbaar is, maar beargumenteert deze stelling niet (Rosa, 2021, pp. 438–439). Bovendien gaat hij nauwelijks in op tegenargumenten, waardoor het onduidelijk blijft hoe dit alles gefinancierd kan worden en wat zijn repliek is op het gebrek aan stelselmatig bewijs voor het welslagen van het basisinkomen. Ook Rosa laat dus de nodige vragen onbeantwoord, waarmee hij het potentieel van zijn zorgvuldig opgebouwde alternatief niet volledig benut.

Daarnaast komt de eerder opgemerkte vaagheid (zie 5.1) ook in Rosa's oplossingen bovendrijven. Dit resulteert in onvolledige oplossingen. Rosa omschrijft enkele concrete openingen waar grootschalige veranderingen uit kan ontstaan, zoals het eerdergenoemde beheer van energievoorraden door burgergemeenschappen (zie 4.5.2). Deze summier aanknopingspunten laten wezenlijke vragen onbeantwoord, concludeert socioloog Charles Masquelier (2020). Rosa geeft geen duidelijke leidraad voor zijn beoogde verhoudingsverandering, waarbij met name het collectieve aspect lijkt te ontbreken. Rosa stelt dat een alternatieve levenshouding mogelijk is en toont de belemmerende invloed van instituties en grote structuren. De socioloog omschrijft echter niet hoe de verhoudingen tot de wereld op een grootschalige en collectieve manier getransformeerd kunnen worden. Het is de vraag of individuen met sterk variërende economische en culturele posities en achtergronden überhaupt tot een consensus over de gewenste vormen van resonantie kunnen komen (Masquelier, 2020, pp. 2–3). Rosa blijft een antwoord op dergelijke vragen schuldig, waarna Masquelier (2020) het onbenutte potentieel treffend omschrijft: “The reader is left wishing to know more about the conditions required for collective action guided by resonance and directed at large-scale social change” (p. 3).

6. Conclusie

Aan het einde van de inleiding werd de hoofdvraag van deze scriptie geïntroduceerd: levert de jongere generatie sociologen met hun individualiteitskritiek een substantiële bijdrage aan de individualiteitskritiek van de voorafgaande generatie sociologen? Voor we bij deze vraag terechtkwamen werd eerst de individualiteitskritiek van de voorafgaande generatie sociologen omschreven, waarin vooral naar de 20^e-eeuw gekeken werd. Met deze context in het achterhoofd werden twee exponenten van de jongere generatie sociologen,

Hartmut Rosa en Andreas Reckwitz, geïntroduceerd. Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden was het noodzakelijk om stapsgewijs hun individualiteitskritiek uiteen te zetten, waarbij de nadruk lag op de verschillen en toevoegingen ten opzichte van hun sociologische wegbereiders.

Rosa en Reckwitz blijken in hun individualiteitskritiek op een drietal kernpunten af te wijken. Zo hanteren ze een holistische werkwijze, waarbij ze proberen om de contemporaine samenlevingen in hun geheel te duiden. Hierbij ontwaren beide sociologen een eigen stuwende en samenbindende kracht, waarmee ze de ontwikkelingen en structuren in de laatmoderne maatschappijen pogen te verklaren. Voor Reckwitz is dit de nadrukkelijke gerichtheid op de singulariteit en voor Rosa is dit de alomtegenwoordige versnelling, waar hij de resonantie tegenover plaatst. Aan de hand van deze concepten poogt het tweetal een alomvattende en samenhangende analyse te geven, waarmee ze afwijken van de voorafgaande generatie sociologen die zich doorgaans slechts op een of enkele dimensies van de samenlevingen richtte.

Daarnaast komt in het werk van Rosa en Reckwitz een rijker begrip van de belemmerde individualiteit bovendien. Waar de voorafgaande generatie poogde om te tonen hoe de individualiteit belemmerd wordt, proberen Rosa en Reckwitz om eveneens gedetailleerd te tonen wat de ingrijpende gevolgen daarvan zijn. Daarbij is de jongere generatie nadrukkelijker op het perspectief en de ambiguïteit van het individu gericht. Hierdoor tekenen ze grote tendensen en hun praktische gevolgen tot in detail uit, waarbij ze tegelijkertijd tentoonspreiden hoe complex het individuele handelen en denken van het laatmoderne subject is. De veelzijdige internalisering van laatmoderne dynamieken, waardoor persoonlijke verlangens gevormd worden door externe invloeden, krijgt bijvoorbeeld een rijkere uitwerking in de analyses van Rosa en Reckwitz.

Het laatste kernverschil betreft de emphatische oplossingsgerichtheid van de jongere generatie. De voorafgaande generatie was analytischer en theoretischer in hun individualiteitskritiek, waar Reckwitz ogenschijnlijk op aan lijkt te sluiten. Aan het einde van zijn *The Society Of Singularities* draagt hij echter ook enkele aanzetten tot veranderingen aan, waarmee het slotstuk van dit werk normatiever van aard wordt. Rosa is flagranter in zijn normativiteit en oplossingsgerichtheid. In zijn gehele *Resonance* zoekt hij via de resonantie naar een antidotum voor de verlamme versnelling die de laatmoderniteit in haar greep heeft. In de finale van dit werk komt dit het concreetst naar voren wanneer hij een lans breekt voor de invoering van een basisinkomen.

Na de ontdekking en behandeling van deze elementaire differenties bekeken we ze nogmaals, maar nu met een kritische blik. Hierbij ontdekten we een terminologische en conceptuele vaagheid. Zo weet Rosa onder andere niet duidelijk te maken wanneer de balans tussen resonantie en vervreemding de positieve kant uitslaat en bakent Reckwitz zijn onderzoeksgebieden niet helder af. Daarnaast blijken de oplossingen die beide sociologen aandragen onvolledig,

waarmee ze de potentie van hun werk niet optimaal benutten. Rosa geeft bijvoorbeeld aanzetjes tot verandering, maar negeert mogelijke tegenargumenten en werkt de praktische vervolgstappen niet verder uit. Reckwitz dringt op zijn beurt ook aan op een aantal noodzakelijke hervormingen. De behandeling hiervan is echter onvolledig. Reckwitz wil niet teruggrijpen naar het verleden, maar schetst ook niet duidelijk hoe het laatmoderne individu aan de schaduwzijden van de singularisering kan ontsnappen.

De holistische analyses van Rosa en Reckwitz kampen met terminologische en conceptuele vaagheid, methodologische inconsequenties en onvolledige oplossingen. Desondanks vormen de behandelde hoofdwerken van beide denkers een vruchtbare en rijke bodem waarop voortgebouwd kan worden. Op diverse punten wordt de individualiteitskritiek van de voorafgaande generatie sociologen aangevuld en verrijkt, waarmee de dialoog over de positie van het contemporaine individu op substantiële wijze is voortgezet. Er blijft echter genoeg werkruimte over voor een generatie sociologen na hen.

7. Bibliografie

Adam, B. (2003). Comment on “Social Acceleration” by Hartmut Rosa.

Constellations, 10(1), 49–52. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.00312>

Bauman, Z. (2001). *The Individualized Society* (1ste editie). Polity Press.

Berlin, I., Hardy, H., & Gray, J. (2013). *The Roots of Romanticism: Second Edition*. Amsterdam University Press.

Bohman, J. (2021). Critical Theory. In E. N. Zalta (Red.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Geraadpleegd op 21 februari 2023, van <https://plato.stanford.edu/entries/critical-theory/>

Boltanski, L., & Chiapello, È. (2007). *The New Spirit of Capitalism* (G. Elliott, Vert.). Verso.

Bristow, W. (2017). Enlightenment. In E. N. Zalta (Red.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Geraadpleegd op 21 februari 2023, van <https://plato.stanford.edu/entries/enlightenment/>

- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2017, 23 december). *Worden we individualistischer?* Geraadpleegd op 21 februari 2023, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/52/worden-we-individualistischer->
- De Groene Amsterdammer, & Grunberg, A. (2021, 30 juni). *Een scepticus midden in de wereld: Profiel: Isaiah Berlin – ideologie, strijd en compromis*. De Groene Amsterdammer; NV Weekblad De Groene Amsterdammer. Geraadpleegd op 21 februari 2023, van <https://www.groene.nl/artikel/een-scepticus-midden-in-de-wereld>
- Demtröder, W. (2019). *Atoms, Molecules and Photons: An Introduction to Atomic-, Molecular- and Quantum Physics* (3de editie) [E-book]. Springer Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-662-55523-1>
- Duignan, B. (2022). Enlightenment | Definition, Summary, Ideas, Meaning, History, Philosophers, & Facts. In G. Lotha & J. Wallenfeldt (Reds.), *Encyclopedia Britannica*. Geraadpleegd op 21 februari 2023, van <https://www.britannica.com/event/Enlightenment-European-history>
- Erich Fromm Gesellschaft, & Rosa, H. (2018). *Erich-Fromm-Lecture 2018*. Erich-Fromm-Preisverleihung 2018, Stuttgart, Duitsland. <https://www.youtube.com/watch?v=xVNZiTzR8Co>
- Fuchs, A. (2020). Resonance: a normative category or figure of uncertainty?: On reading Hartmut Rosa with Thomas Mann's *The Magic Mountain*. *Journal of Political Power*, 13(3), 353–365. <https://doi.org/10.1080/2158379x.2020.1828756>

- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Polity Press.
- Gümüşay, A. A. (2018). Book Review: Andreas Reckwitz Die Gesellschaft der Singularitäten - Zum Strukturwandel der Moderne [The society of singularities - On the transformation of modernity]. *Organization Studies*, 39(10), 1492–1495. <https://doi.org/10.1177/0170840618779796>
- Hess, A. (2019). Hartmut Rosa, *Resonance: A Sociology of Our Relationship to the World*. *Irish Journal of Sociology*, 28(1), 105–107. <https://doi.org/10.1177/0791603519893774>
- Illouz, E. (2007). *Cold Intimacies: The Making of Emotional Capitalism* (1ste editie). Polity Press.
- Kennistheorie - 3 definities - Encyclo. (z.d.). In *Encyclo*. Geraadpleegd op 21 februari 2023, van <https://www.encyclo.nl/begrip/kennistheorie>
- Koops, E. (2021, 28 januari). Romantiek (ca.1790-1850) – Kenmerken van de stroming: Kenmerken, gevolgen van en reacties op een cultuurperiode. *Historiek*. Geraadpleegd op 21 februari 2023, van <https://historiek.net/romantiek-kenmerken-reactie/82638/>
- Masquelier, C. (2020). Book Review: Hartmut Rosa, *Resonance: A Sociology of Our Relationship to the World*. *Sociology*, 54(4), 858–860. <https://doi.org/10.1177/0038038519899344>

- Merriam-Webster. (z.d.). individuuum. In *The Merriam-Webster Dictionary*.
Geraadpleegd op 21 februari 2023, van <https://www.merriam-webster.com/dictionary/individuuum>
- Online Etymonline Dictionary. (z.d.). Origin and meaning of atom. In *Online Etymonline Dictionary*. Geraadpleegd op 21 februari 2023, van <https://www.etymonline.com/word/atom>
- Reckwitz, A. (2020). *The Society of Singularities* (V. A. Pakis, Vert.). Polity Press.
- Reckwitz, A. (2021). *The End of Illusions: Politics, Economy, and Culture in Late Modernity* (V. A. Pakis, Vert.; 1ste editie). Polity Press.
- Reckwitz, A., & Rosa, H. (2021). *Spätmoderne in der Krise: Was leistet die Gesellschaftstheorie?* Suhrkamp Verlag AG.
- Rosa, H. (2013). *Social Acceleration: A New Theory of Modernity* (J. T. Mathys, Vert.). Columbia University Press.
- Rosa, H. (2021). *Resonance: A Sociology of Our Relationship to the World* (J. C. Wagner, Vert.). Polity Press.
- Santos, H. C., Varnum, M. E. W., & Grossmann, I. (2017). Global Increases in Individualism. *Psychological Science*, 28(9), 1228–1239.
<https://doi.org/10.1177/0956797617700622>
- Schultz, N. (2021, 1 juni). *The Society of Singularities by Andreas Reckwitz: Reviewed by Nikolaj Schultz*. The Sociological Review. Geraadpleegd op

21 februari 2023, van <https://thesociologicalreview.org/reviews/the-society-of-singularities-by-andreas-reckwitz/>

Suhrkamp Verlag AG. (2021, 11 oktober). *Andreas Reckwitz, Hartmut Rosa: Late Modernity in Crisis (Spätmoderne in der Krise, Suhrkamp Verlag)*.

Suhrkamp Verlag. Geraadpleegd op 21 februari 2023, van <https://www.suhrkamp.de/rights/book/late-modernity-in-crisis-fr-9783518587751>

The Editors of Encyclopaedia Britannica. (2022a). Erich Fromm | American psychoanalyst and philosopher. In A. Gaur & G. Lotha (Reds.), *Encyclopedia Britannica*. Geraadpleegd op 21 februari 2023, van <https://www.britannica.com/biography/Erich-Fromm>

The Editors of Encyclopaedia Britannica. (2022b). Romanticism | Definition, Characteristics, Artists, History, Art, Poetry, Literature, & Music. In G. Lotha (Red.), *Encyclopedia Britannica*. Geraadpleegd op 21 februari 2023, van <https://www.britannica.com/art/Romanticism>

Van der Heiden, G. J. (2021). *Metafysica: Van orde naar ontvankelijkheid*. Boom.

Wagner, P. (2018). Singularity: A New Key for the Sociological Diagnosis of the Present Time? - Andreas Reckwitz, *Die Gesellschaft der Singularitäten. Zum Strukturwandel der Moderne* (Berlin, Suhrkamp Verlag, 2017). *European Journal of Sociology*, 59(3), 524–532.
<https://doi.org/10.1017/s0003975618000401>

Weenink, D., & Spaargaren, G. (2019). Practice Theories. *The Blackwell*

Encyclopedia of Sociology, 1–4.

<https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeosp125.pub2>

Wiley. (2017, 6 juni). *The Invention of Creativity: Modern Society and the*

Culture of the New. Wiley.com. Geraadpleegd op 21 februari 2023, van

<https://www.wiley.com/en->

[us/The+Invention+of+Creativity:+Modern+Society+and+the+Culture+of+](https://www.wiley.com/en-us/The+Invention+of+Creativity:+Modern+Society+and+the+Culture+of+)

[the+New-p-9780745697031](https://www.wiley.com/en-us/The+Invention+of+Creativity:+Modern+Society+and+the+Culture+of+the+New-p-9780745697031)